

Dit cahier bevat, in tegenstelling tot de andere cahiers, bijna evenveel foto's als tekst. De redactie werd op deze bijzondere beeld-rapportage attent gemaakt door de Zwitsers-Amerikaanse psychiater Elisabeth Kübler-Ross.

Het is een zeer ongewone reeks foto's. De foto's volgen een oude man vanaf zijn jeugd, maar vooral vanaf het moment waarop hij storend geheugenverlies gaat vertonen tot aan zijn dood. De bijna niets ontziende eerlijkheid, waarmee deze man is gevolgd, is ons, Nederlanders, tevens Europeanen nog vreemd. Wij zouden wel wat moeten overwinnen, eer we zover zouden gaan. Maar de tekst bij de foto's maakt veel duidelijk. Tekst en foto's zijn één, moeten ook samen gelezen en bekeken worden. Dan blijkt in welke menselijke en menswaardige wereld we worden binnengevoerd. In een wereld, waarvoor je alleen maar veel respect kunt hebben.

'Hij werd een man die leven, ziekte en dood op eigen wijze vorm gaf en mij daarvan getuige liet zijn. Ik zou het boek graag aan anderen aanbevelen.'

'Adembenemende foto's, schrik en een naar gevoel in mijn maag. En dan een ongelofelijke brok warmte.'

'De oude man heeft geluk: hij kan en mag blijven wonen en leven in zijn eigen vertrouwde omgeving, omdat hij zich omringd weet door een paar mensen die hem willen leren begrijpen.'

'In ieder geval zal de zorg moeilijker worden wanneer het besef doordringt dat het grensgebied tussen als mens nog wel of niet meer kunnen reageren is overschreden. Het belangrijkste van dit boek lijkt me te laten zien dat het toch mogelijk is, ondanks deze van rationaliteit doortrokken maatschappij.'

'Moet men zich niet realiseren dat 'zekerheid' in de ouderdom niet de norm is, maar toewijding, liefde?'

'Hoe is het mogelijk dat mensen elkaar zo volledig in ere houden, 'ondanks' alles. Wat dat betreft is het boek met alles *en* met niets vergelijkbaar.'

'Er wordt niets verborgen, niet de meest persoonlijke dingen. Ook het kind mag erbij zijn, met hem omgaan, alleen met hem zijn. Waarom ook niet? Het is toch ook haar opa.'

Mark en Dan Jury

Een man wordt oud en sterft

Redactie:
Aadje Boelmans-Kleinjan
Riekske Jansen
Toon Meijs

Bère Miesen
Joep Munnichs
Joost Naafs
Tina Post

Cahiers
Ouderdom en Levensloop
10

Mark en Dan Jury

Een man wordt oud en sterft

Het buitengewone verslag van een familie die te maken krijgt met de werkelijkheid van het sterven

Vertaald door Kees van Eekelen, psycholoog en medewerker aan de vakgroep Sociale Gerontologie aan de Universiteit van Nijmegen

Redactiesecretaris:
Bère Miesen
Nieuwkoopseweg 26
2641 PB Pijnacker

Van Loghum Slaterus

Ten geleide

© 1975, 1976 Mark and Daniel Jury

© 1978 Van Loghum Slaterus B.V., Deventer

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without the prior written permission from the publisher.

ISBN 90 6001 520 7

Oorspronkelijke titel: Gramp

Omslag: Karel Martens gvn

Lay-out: J.W. Olthof

Dit cahier bevat, in tegenstelling tot de andere cahiers, bijna evenveel foto's als tekst. De redactie werd op deze bijzondere beeldrapportage attent gemaakt door de Zwitsers-Amerikaanse psychiater Elisabeth Kübler-Ross.

Het is een zeer ongewone reeks foto's. De foto's volgen een oude man vanaf zijn jeugd, maar vooral vanaf het moment waarop hij storend geheugenverlies gaat vertonen tot aan zijn dood. De bijna niets ontziende eerlijkheid, waarmee deze man is gevolgd, is ons, Nederlanders, tevens Europeanen nog vreemd. Wij zouden wel wat moeten overwinnen, eer we zover zouden gaan. Maar de tekst bij de foto's maakt veel duidelijk. Tekst en foto's zijn één, moeten ook samen gelezen en bekeken worden. Dan blijkt in welke menselijke en menswaardige wereld we worden binnengevoerd. In een wereld, waarvoor je alleen maar veel respect kunt hebben.

De redactie vond het echter noodzakelijk om een aantal reacties van lezers op te nemen, lezers die toevallig ook de redactieleden van de cahiers zijn. Deze reacties zijn achterin bij elkaar gezet. Zij bieden voor de lezers en 'gebruikers' van dit cahier misschien een goed uitgangspunt om over de inhoud ervan te discussiëren, met elkaar aan de praat te raken over oud worden, sterven en over de naasten van de stervende.

Joep Munnichs

Nijmegen, 30 juni 1978

Inhoudsopgave

Evaluatieformulier achterin dit cahier

In ieder cahier is een evaluatieformulier opgenomen dat de gebruiker kan terugzenden. De redactie beschouwt het als een belangrijke taak, de informatie uit het veld te verzamelen, en daarmee rekening te houden bij herdrukken en bij de bepaling van nieuwe cahiers.

Inleiding / 9

Familiealbum / 11

Toen het bergafwaarts begon te gaan, juli 1970 / 21

Afhankelijk van 'die twee kerels', juni 1971 / 39

Rillebillen, Snorken en een handvol Reupelaars, juli 1972 / 53

Hebben ze de paashaas al geschoten?, september 1973 / 75

Het is toch wel een vreselijke beproeving!, februari 1974 / 97

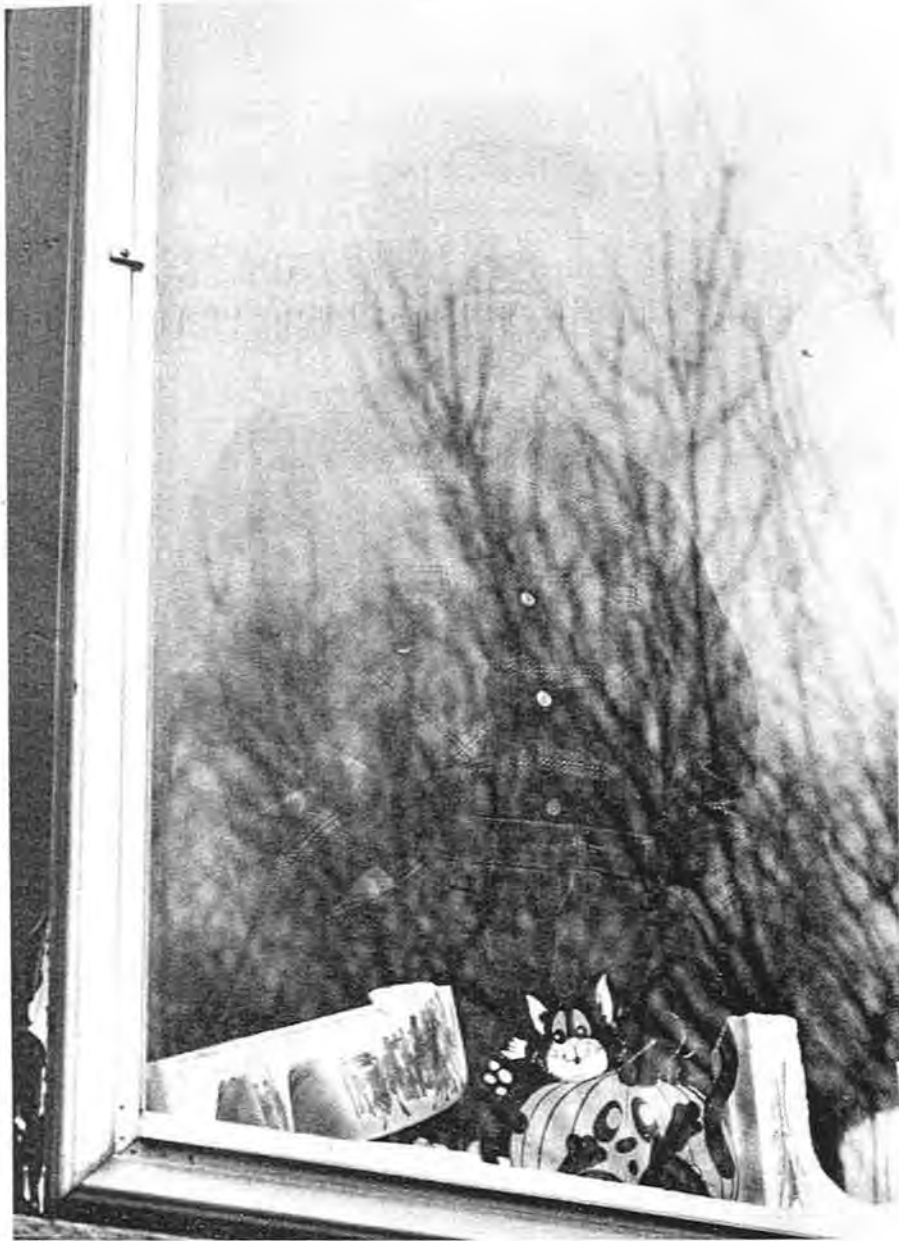
Verrast door de grillen van het jaargetijde, maart 1974 / 109

Vannacht, morgen of over een week, maart 1974 / 137

Nawoord, maart 1975 / 159

Reacties van lezers, juli 1978 / 163

Inleiding

Op 11 februari 1974 deed Frank Tugend, 81 jaar oud en met een twijfelachtige geestelijke – maar zeker met een goede lichamelijke – gezondheid, zijn kunstgebit uit en kondigde aan dat hij niet meer zou eten of drinken.

Op de dag af drie weken later stierf hij. Zijn dood betekende de afsluiting van een drie jaar durende beproeving – en een drie jaar durende verslaglegging van geleidelijke, maar tenslotte volledige, aftakeling. De uitwerking op Frank Tugend van de vloek die wordt aangeduid met seniliteit, of met aderverkalking, of met algemene arteriosclerose, hebben wij door middel van camera en bandrecorder vastgelegd.

In de dagelijkse werkelijkheid betekent dat: naakt voor het raam staan of praten met een enorm rood konijn dat in de koelkast woont, of niet in staat zijn je blaas te beheersen. Het is volstrekt niet uniek: meer dan drie miljoen Amerikaanse families hebben op dit moment met het probleem te maken. Wij vormden een van die families, want Frank Tugend was onze grootvader. Terwijl wij zijn ervaringen en de onze van de laatste drie jaar van zijn leven vastlegden, moesten we in de laatste drie weken ook uitmaken of hij al dan niet opgenomen moest worden in een verpleeghuis en met kunstmatige voeding in leven gehouden. Maar toen hij had duidelijk gemaakt dat hij per se dood *wilde*, besloten we hem thuis, met nog enige waardigheid, te laten sterven. Gedurende de laatste paar maanden, toen de brave mensen uit het dorp zeker wisten dat opa 'knetter' was geworden, kwamen er nog geen half dozijn bezoekers in het meestal bolstaande huis van de Tugends. Gedurende die periode leerden we erg veel over opa en over elkaar. We leerden echter allemaal nog meer over onszelf.

Mark Jury

Dan Jury

Eerste paasdag 1974

Familiealbum

Opa (rechts),
ongeveer 7 jaar

Frank Tugend, mijn grootvader, werd in 1892 geboren in Scranton, in Pennsylvania. In die tijd was de steenkoolwinning in zijn hoogtijdagen en Scranton was hét bloeiende centrum van het antracietgebied.

Ondanks het feit dat hij al met zijn elfde jaar als steenhakker de mijn inging, had hij een gelukkige jeugd. Jaren later tracteerde hij ons vaak op verhalen, hoe hij met zijn maten buiten de plaatselijke kroeg stond te wachten om kikkers in de bierpullen van aangeschoten mijnwerkers te kunnen smokkelen.

Opa, 22 jaar, met zijn vriend Pike

Opa, 23 jaar, met de muilezel Duffy, bij de breekmolen van Hyde Park

Opa en oma op hun trouwdag,
27 april 1917;
opa was toen 24 jaar

Opa trouwde op 27 april 1917 met Anna Margareth Schmidt, een jongedame met wie hij op de zondagsschool kennis had gemaakt, en ze gingen wonen aan de Price Street – op loopafstand van de mijnen. In 1924, toen er inmiddels drie kinderen waren geboren, deed Opa iets, dat erg gewaagd was voor een mijnwerker-uit Scranton. Hij kocht een stuk grond op het platteland en verhuisde met zijn jonge gezinnetje naar een in allerijl opgetrokken garage daar. Hij begon in een heuvel ruimte uit te hakken voor een huis. Het gezin verliet de garage toen de kelder klaar was. Elke avond na het werk hamerde, zaagde en metselde Opa tot hij een schitterend huis had gebouwd.

Opa en oma met hun eerste kind Anna, 1918

Familieportret, 1924

De familie Tugend: De meisjes Florence ('Nink') en Anna; oma, opa en de jonge Frank ('Buddy'), 1940

Opa en Buddy op hun paarden, Tony en Toronto, 1941

Opa en oma in opa's zelfgebouwde boot, 1942

Opa kreeg eens van iemand twee zieke paarden, die op het punt stonden dood te gaan; hij verzorgde ze tot ze weer helemaal gezond waren en maakte er prima rijpaarden van. Ook bouwde hij zelf een roeiboot waarmee we op het meertje konden varen dat was ontstaan bij de afdamming van het riviertje dat over zijn grond liep. Er was maar één gebeurtenis die opa's gelukkige leven op het platteland verstoorde. Op 18 april 1944 kwam er een rampzalig bericht uit Californië: luitenant Frank Williams, opa's enige zoon, was omgekomen bij het neerstorten van zijn vliegtuig, bij een oefenvlucht. In de paar dagen die daarop volgden werd het golvende, kastanjekleurige haar van Opa spierwit, tot aan de wortels toe. En nog 25 jaar later kon niemand over 'Buddy' beginnen, of opa trok zich zwijgend terug.

Opa en oma met Buddy voor hij naar Californië voor extra vlieg oefeningen vertrok, 1943

Mark en opa, 1947; opa was toen 54 jaar

Opa met Dan, 1954

Opa met Dan, Mark (met boek) en Richard, 1957

Voor mij, en ook voor mijn twee broers en mijn zus, was de meest indrukwekkende ervaring uit de jaren waarin we opgroeiden de twee weken dat we elke zomer bij de Tugend's waren. Begin april begonnen we al naar dat bezoek uit te kijken. Met Kerstmis waren we, thuis in Indiana, nog vol van de herinneringen aan die glorieuze julidagen. We hielden niet zomaar van de Tugend's; we verafgoodden ze. Van 's morgens vroeg tot in de kleine uurtjes hadden we een eindeloze tijd van knotsgek, woest plezier. Zo was het niet ongebruikelijk dat Nan, mijn grootmoeder, vanuit een bovenraam een zak water liet neerdalen op het hoofd van een nietsvermoedend slachtoffer. Ook vond ze het niet gek om om 3 uur 's morgens een volledige kalkoenmaaltijd aan te richten, met alles erop en eraan, gewoon omdat we allemaal honger hadden.

Toen mijn vrouw, Dee, en ik later besloten ons ergens te vestigen, leek het ons vanzelfsprekend dat we een houten woning kochten dicht bij de Tugend's, op nog geen drie kilometer afstand van hen vandaan. Opa was toen al gepensioneerd en bracht zijn dagen door met karweitjes op zijn 'landgoed' en de avonden met het van voor naar achter lezen van de krant en met luisteren naar honkbalreportages. Zijn vaste vriend heette Joe Chermak, een ruw, maar goedaardig jager en visser, die een garage dreef en tweedehands auto's verkocht een eindje verder langs de weg waaraan opa en oma woonden. Opa bracht een groot deel van zijn tijd door in het gezelschap van Joe – in de jachthut van Joe in de bergen, bij autoveilingen die ze bezochten, of zomaar wat rommelend in de garage.

Opa treedt op tijdens onze vakantie in Pennsylvania
Hij heeft een bak met waterschildpadjes op zijn knie

Verschillende familieleden bijeen in de zomervakantie van 1959

Met kerst 1969; zittend: Dan en oma; Richard,
Nink, Lynne en opa staan

Opa en zijn vriend Joe Chermak, 1970

Frank en Anna Tugend (bekend als opa en oma) uit Glenburn, Pennsylvania, in 1973

Florence Tugend (roepnaam Nink) is de dochter van oma en opa. Ze heeft als onderwijzeres altijd bij haar ouders gewoond. Dan Jury (broer van Mark, en neef van Nink) woont in Clark's Summit.

Mark Jury (kleinzoon) met zijn vrouw, Dee en kinderen, Hillary en Joshua. Ze wonen in Clark's Summit, Pennsylvania, ongeveer drie kilometer van Glenburn, 1974

Toen het bergafwaarts begon te gaan

juli 1970

We zijn er nooit achtergekomen wanneer 'het' gebeurde. 'Wanneer is je vader ... eh, zó gaan doen?' vroegen de mensen vaak aan mijn tante. En dan fronste Nink haar wenkbrauwen en probeerde een antwoord te bedenken. Maar ze moest dan altijd weinig overtuigend antwoorden dat ze het eigenlijk niet wist. Als we erop terugkijken waren er echter toch een heleboel waarschuwingssignalen, vooral voor diegenen die opa een tijd niet hadden gezien.

Toen mijn broer Dan terugkwam naar Pennsylvania, na bijna een jaar te zijn weg geweest, was hij ontsteld toen hij hoorde dat opa nooit meer bij de garage van Joe Chermak rondhing, terwijl dat toch jarenlang ritueel was, en nu de hele dag thuis doorbracht.

En toen kwam de dag dat opa zijn auto in de garage zette om er gewoonweg nooit meer in te rijden. We hebben pas veel later gehoord dat opa door een vriend geheel verward werd aangetroffen – blijkbaar gedurende een van zijn 'vlagen' –; hij zat in zijn auto en wist niet wie hij was of hoe hij naar huis moest. De vriend zei dat hij het toen te pijnlijk had gevonden om het ons meteen te vertellen. En hij vertelde – trouwens wel wat aan de late kant – met bevende lippen: 'Het begint bergafwaarts te gaan met jullie grootvader'.

De eenvoud van opa's levensstijl maakte dat de moeilijkheden ten gevolge van zijn 'vergeetachtigheid' en verwardheid minimaal waren. Omdat hij in wezen het liefst alleen was, bracht hij zijn tijd door met houthakken en het onderhoud van zijn woning, of met wandelen in de bossen in de omgeving. Als hij in gezelschap was, was hij meestal met zijn familie – die hem elke dag zag en die de veranderingen bij opa niet echt in de gaten had of begreep.

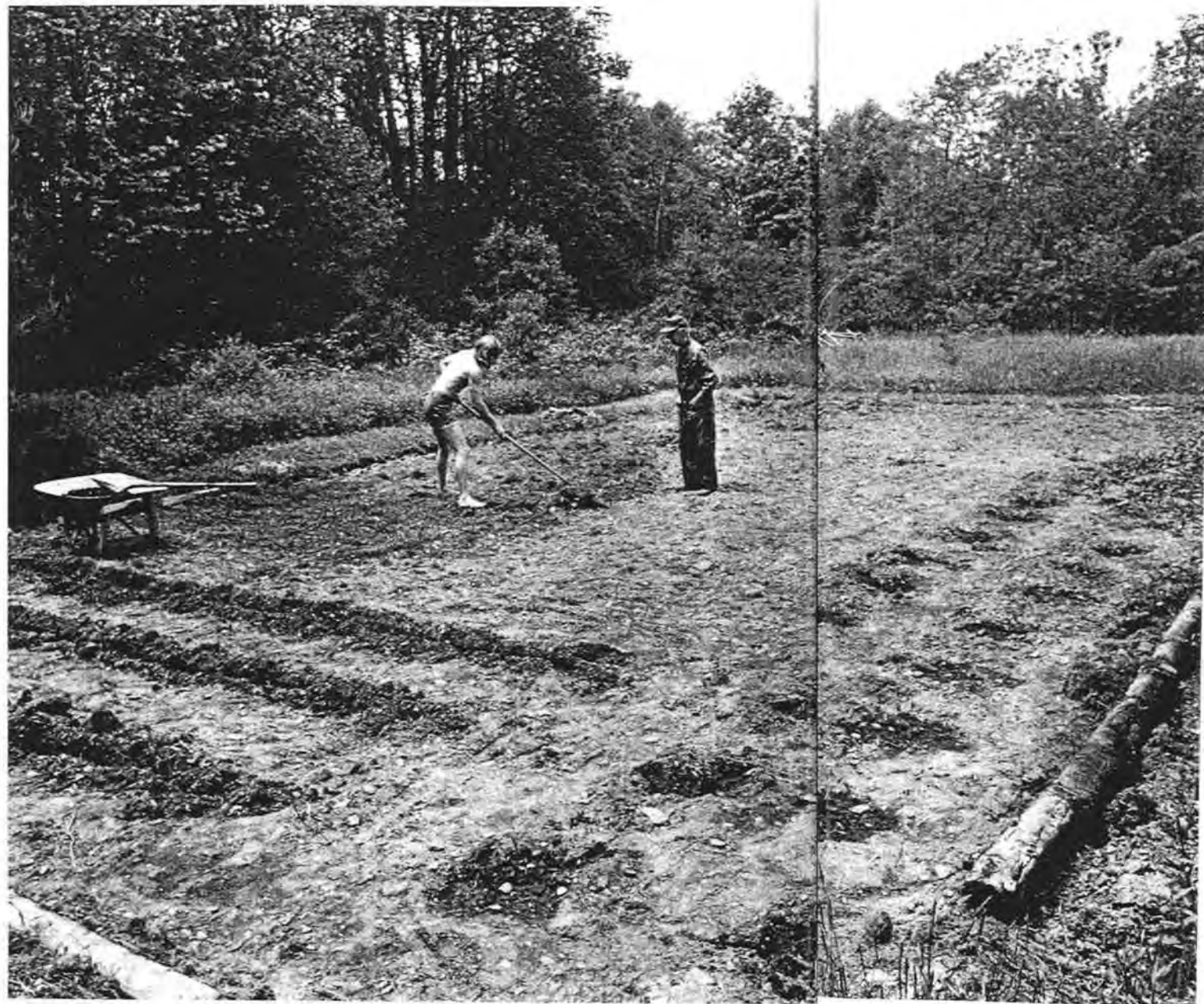
Gedurende een periode van zowat twaalf maanden maakte opa een subtiele – maar volledige – persoonlijkheidsverandering door. De eerst zo verlegen, hyperbeleefde man nam nu geen blad meer voor de mond.

‘Sinds wanneer ben jij zo’n dikkerd’, vroeg hij aan een vriendin van Nink, die zich zeer goed van haar gewichtsprobleem bewust was. ‘Ik hoop dat je verdorie niet op me gaat zitten’. Tegen een andere vriendin, een nogal lijvige ex-onderwijzeres, zei opa: ‘Jij speelde vroeger heel aardig voetbal, is het niet?’. En in een zelfbedieningsrestaurant zei hij hardop: ‘Kijk die twee uilskuikens’, toen een keurig gekleed stel langs onze tafel kwam.

Terwijl de familie dergelijke uitlatingen luchtig probeerde op te nemen, vond er een andere, meer onheilspellende ontwikkeling plaats. Opa begon ‘ongelukjes’ te krijgen – haalde soms het toilet niet op tijd. Terwijl dat nog maar af en toe voorkwam, wilde opa het nooit toegeven; het was zelfs zó, dat hij nijdig werd als men erover begon.

Tegen het voorjaar, toen we de tuin gingen klaarmaken, had opa vlagen van echte verwardheid.

'Zou die kerel het goedvinden dat we zijn land omploegen', vroeg hij angstig toen we met de tuin op opa's grond bezig waren, zoals we dat al jaren gedaan hadden.

'Het is jouw land opa', antwoordde ik, 'vind jij het goed?'

Hij keek ons schaapachtig aan en lachte met ons mee.

Toen we planten in de tuin gingen zetten nam opa Dan apart, en gaf voor het eerst zijn verwardheid toe. 'Opa vroeg me wat er met hem aan de hand was', herinnert Dan zich. 'Hij zei niet te weten wie de mensen om hem heen waren. En dat hij bang was'.
'Ik was zelf ook bang. Tot dan toe had ik opa's dwaze streken opgevat als kindsheid – ik had daar wat over gelezen, en meende te weten wat er aan de hand was – maar op dat moment besepte ik dat zijn gedrag onvoorspelbaar was geworden. Ik wist niet wat ik tegen hem moest zeggen, toen hij vroeg of ik bij hem wilde blijven en hem niet in de steek wilde laten: ik zei maar dat ik echt bij hem zou blijven'.

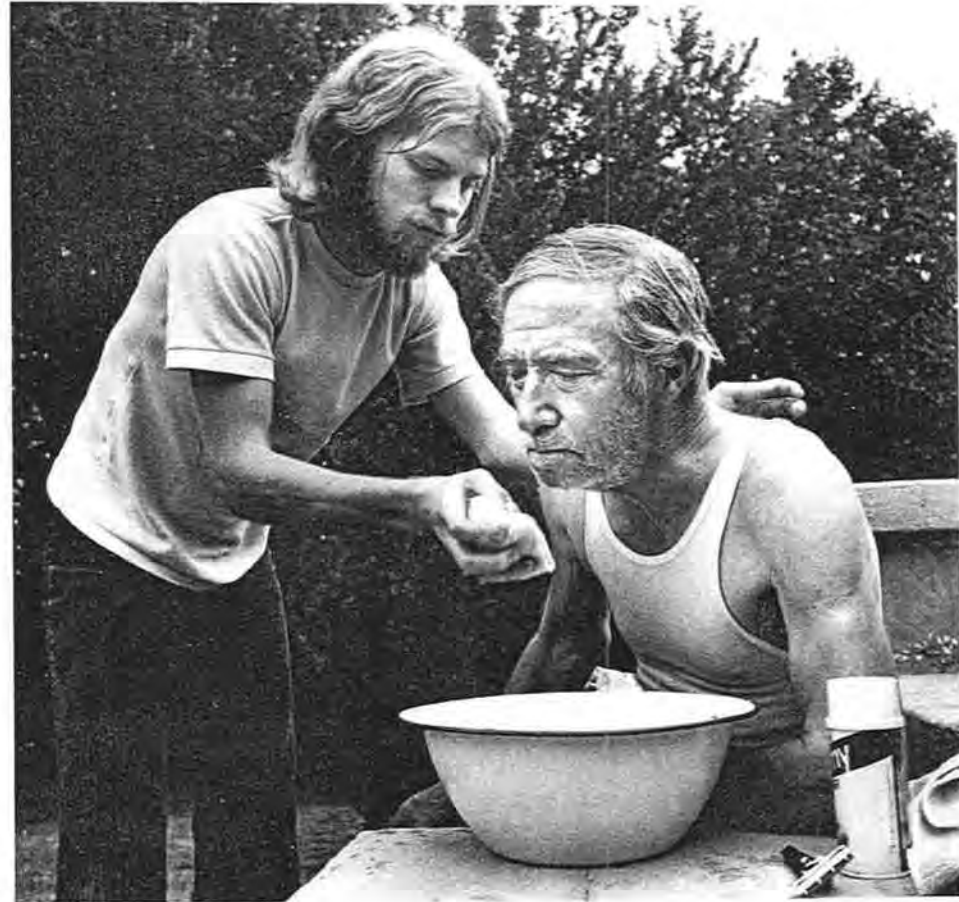

Afhankelijk van 'die twee kerels'

---

juni 1971

Opa's toenemende afhankelijkheid van anderen trad duidelijk aan het licht, toen we beseften dat hij zichzelf niet meer kon scheren. Dan en ik waren op reis geweest, en ontdekten bij onze thuiskomst, dat opa die doorgaans een keurig, haast kieskeurig iemand was, er als een schooier bijliep. Nan en Nink vertelden dat zijn pogingen om zich te scheren rampzalig waren geworden. Hij sneed zich op een verschrikkelijke manier en sloeg grote stukken van zijn baard over. En aangezien autorijden er niet meer bij was, kon hij ook niet meer weg voor zijn tweemaandelijks bezoek aan de kapper. Het haar begon over zijn oren te groeien, en daar ergerde opa zich voortdurend aan. Toen wij zeiden, 'Kom op opa, dan zullen we je eens lekker scheren', had hij daar verrassend weinig moeite mee. En vanaf dat moment werd hij afhankelijk van 'die twee kerels', die hem moesten scheren en zijn haar bijknippen.

Opa's problemen bleven echter niet beperkt tot het onvermogen, zichzelf te scheren. Meer en meer gebeurde het, dat hij duidelijk niet wist wie wij waren. En liever dan dat hij de verwarring van zulke momenten wilde verdragen, koos hij ervoor vaker en langer alleen te zijn. Het was duidelijk dat opa ernstige en toenemende gedragsstoornissen vertoonde. Daarom besloot ik met hem naar de dokter te gaan, om te zien of er vanuit de medische hoek iets voor hem gedaan kon worden. Deze buitengewoon gezonde man was gedurende zijn hele, 78 jaar lange leven nog maar één keer (voor een verzwikte pols) bij de dokter geweest.

Dokter Ben Kline, een arts van middelbare leeftijd in Dalton, Pennsylvania, kende mijn grootvader al van kindsbeen af. Hij kwam de onderzoekskamer binnen, zei 'Dag meneer Tugend', liep naar de hoek, deed zijn armen over elkaar, en staarde zowat een minuut naar opa. Toen vroeg hij:

'Wie is de president van de Verenigde Staten op dit moment, meneer Tugend?'

Hee, dacht ik, wat is dat nou voor een vraag?

'Eh, ... ja, die kerel, je weet wel', antwoordde opa, zoekend.

'Weet u welke maand we hebben en welk jaar, meneer Tugend?'

'Ja, nou eh ...' en voor de rest alleen gegiechel.

'Wie is die knaap daar bij u?', vroeg dokter Kline.

Kom op opa, dacht ik, dat móet je weten.

'O hij ... nou, weet je, hij is een van die kerels die ...'

Opa was het kwijt: tijd, plaats en persoon.

Dokter Kline ging verder met ons uit te leggen, wat vaatverharding was; hij gaf Gramp een drankje om de bloedsomloop te bevorderen, en wees op de mogelijkheid van een verpleeghuis.

Ik antwoordde dat we niet van plan waren om opa weg te doen; we wilden er alleen voor zorgen dat we niet iets, dat op medisch gebied gedaan kon worden, over het hoofd zagen.

Toen we opstapten pakte opa me bij mijn arm, keek samenzweerderig rond, en fluisterde: 'Weet je, die kerel die dit zaakje drijft draait je zonder meer een poot uit; maar je vindt het niet erg want hij doet er zo vriendelijk bij'.

Opa bracht uren door met het turen vanuit z'n raam
in een wereld die alleen in zijn geest bestond.

Rillebillen, Snorken en een handvol Reupelaars

---

juli 1972

Opa en Dan zaten na het eten in de veranda koffie te drinken, toen opa zei: 'D'r lopen hier drie konijnen rond. Weet je wat voor kleur ze hebben?'

'Bruin, schat ik', zei Dan.

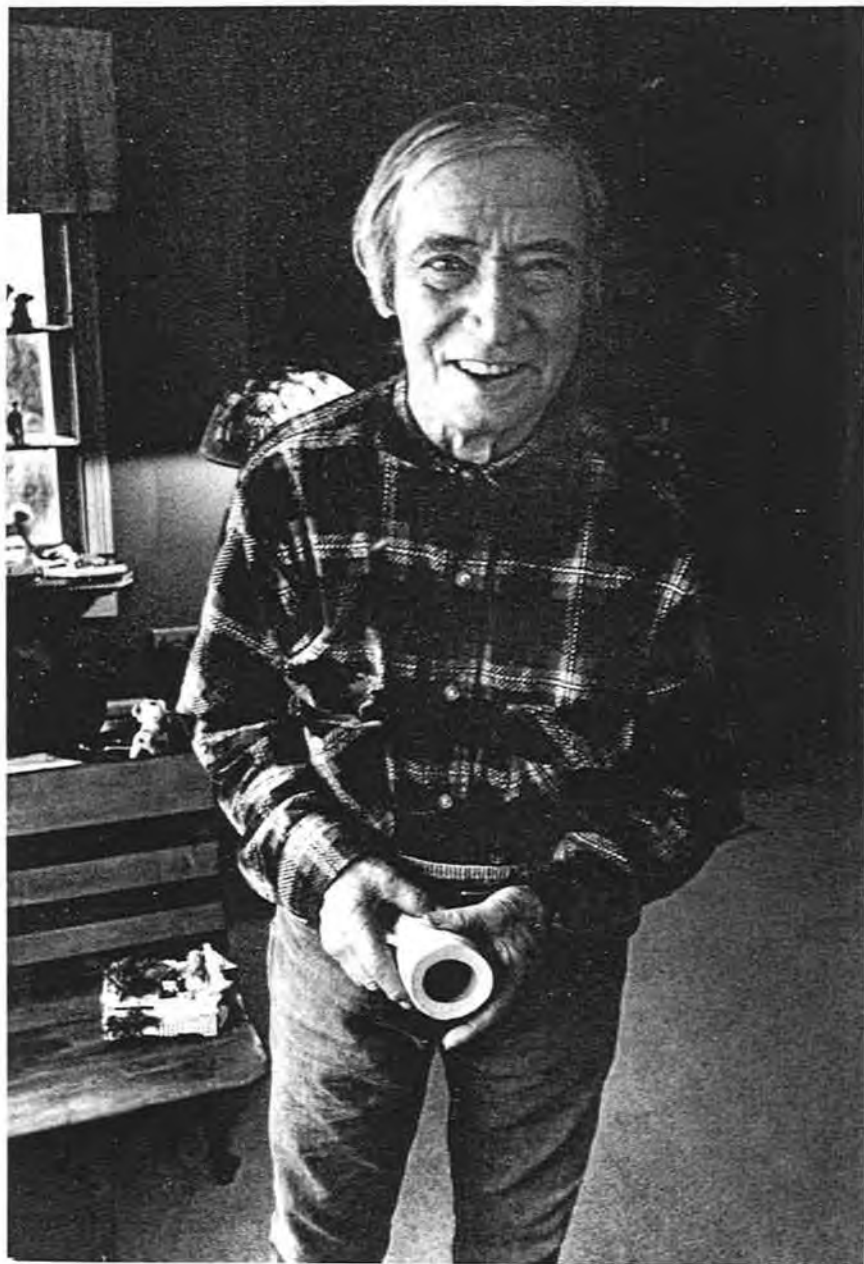
'Mis, ze zijn rood. Zo rood als maar kan', zei Opa.

In de maanden die hierop volgden, werden de rode konijnen aangevuld met een veelheid van wezens die opa's privé-wereld bevolkten. Ze hadden prachtige namen: Rillebillen, Snorken, Reupelaars, Motogen en de alom aanwezige Dinges. 'Zeg kom eens kijken', zei opa dan, terwijl hij uit het raam tuurde, 'daarginder! Ik weet niet hoe zoiets heet, maar het is tamelijk lang en het heeft een tijgerkop'.

Ook de manier waarop opa zich kleepte werd hoe langer hoe creatiever. Zo kwam hij tevoorschijn met twee broeken aan (één binnenste buiten) met daaronder nog twee sportbroeken. Een dameskous gebruikte hij als sjaal, en van een badlaken maakte hij een hoofddeksel. Toen Nink thuis kwam van haar school, trof ze hem in een van die uitdossingen aan, ze schoot in de lach en zei: 'Je doet me denken aan zo'n zoekplaatje: zoek de fouten'.

'Daar heb je opa. Hij grijnst omdat hij eindelijk het w.c.-papier te pakken heeft. Hij vond dat het, op mij na, z'n beste vriend was.'

Hillary

In meerdere opzichten werd opa zowel kinds als kinderlijk. Zo verwachtte hij, dat hij voor de eenvoudige klusjes die hij deed – de post ophalen of de vuilnisbak buiten zetten – geprezen werd, dat men hem blijk gaf van zijn waardering voor deze prestaties. Oma had echter weinig goede woorden over voor een man die zijn echte taken ‘verwaarloosde’, zoals grasmaaien, en opbergen van de luiken voor de zomer. Ze kon niet accepteren dat hij zulke dingen gewoon niet meer kon.

Zo gebeurde het dat opa op een middag voor oma een met zorg geplukt ‘boeket’ onkruid meebracht en haar dat trots aanbood. Oma keurde het maar één blik waardig en zei, ‘O Frank, gooi die rommel toch weg. Als je zo nodig iets voor me wilt doen, maai dan het gras eens of ruim de dode takken op die hier overal rondslingeren’.

Opa droop af met zijn boeket en oma mopperde: 'Onkruid! Het ziet er hier uit als een varkensstal en hij plukt heel de dag maar onkruid'.

Tijdens de carnaval in Dalton, waar de Tugends al zo'n vijftig jaar achter elkaar naar toe gingen, werd opa aangeschoten door een oude vriendin van de familie. Nadat die naar oma en Nink had geïnformeerd, zei ze: 'We moeten nog eens bij elkaar komen om te kaarten, net als vroeger. Dat was toch zo plezierig'.

Opa was dat volledig met haar eens, en voegde eraan toe dat hij dan ook zijn moeder zou meebrengen. De vriendin zei daarop, dat zijn moeder al jaren dood was. Dat was helemaal niet waar volgens opa. Sterker nog: ze was met hem meegekomen, hier naar de carnaval en ze 'liep hier ergens rond met die kerel'. De vriendin deinsde met een bevroren glimlach op de lippen achteruit en ging er vandoor. Zoals we later hoorden, vonden sommige mensen in Dalton het 'afschuwelijk dat ze meneer Tugend zo in het openbaar hadden gebracht, in zo'n toestand'.

Broer Richard, die kapitein was op een rondvaartboot op de Alexandria-Baai bij New York, had opa al een paar maanden niet gezien.

‘Dag opa, ik ben ’t, Richard’, zei hij: ‘Ken je me nog?’

‘Richard? Ben jij Richard?’, zei opa; hij had een oor klep van zijn pet over zijn gezicht hangen, en tilde die op om hem aan te kijken: ‘Wat is dat een Richard?’

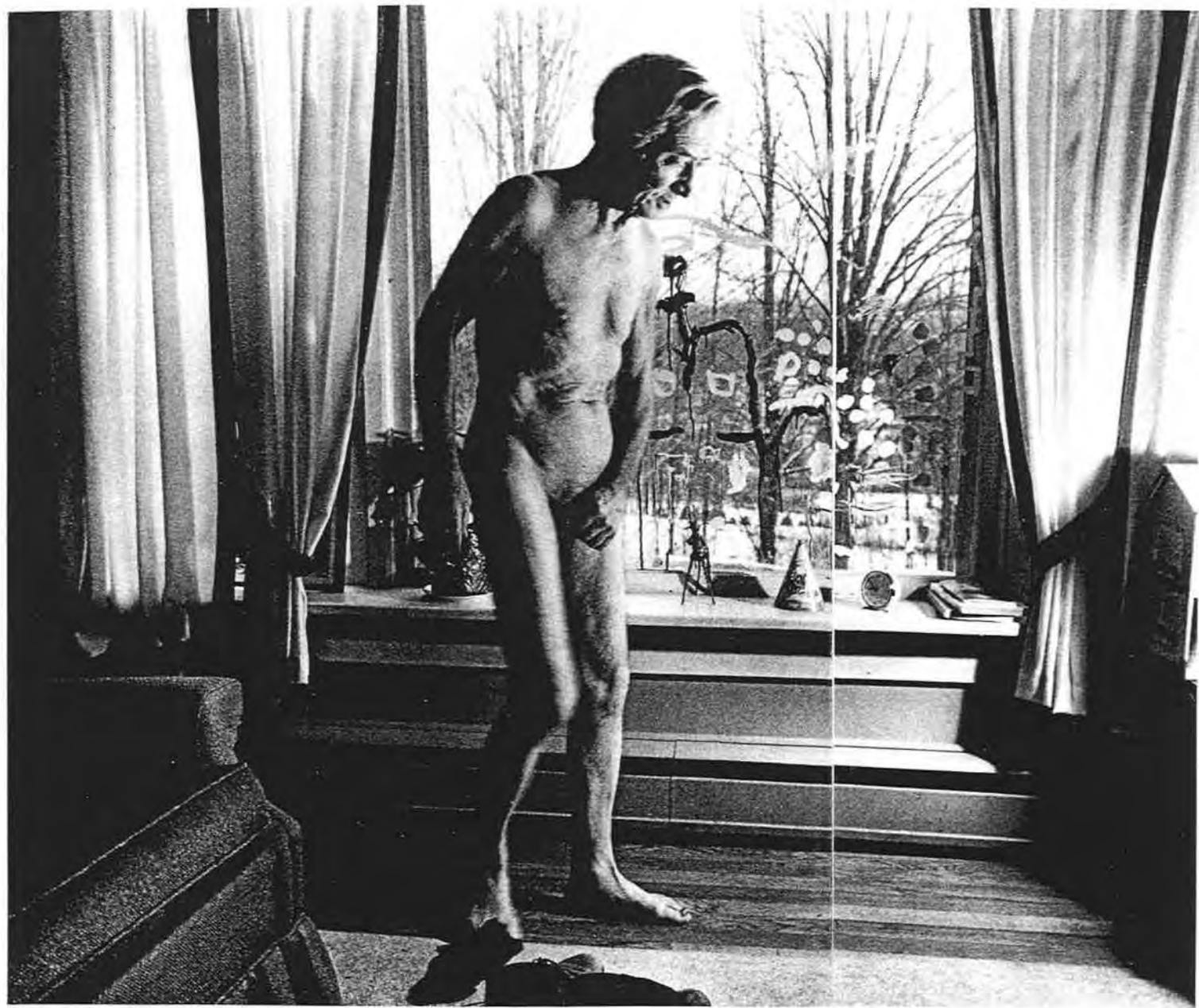
‘Ik ben je kleinzoon Richard’, zei Rich, zichtbaar ontdaan. ‘Als ik je kleinzoon niet was, hoe kon ik dan weten dat jij een honkbal links én rechts kunt gooien?’

Opa's bizarre kleedgewoonte, én z'n onevenwichtig gedrag, betekende het eind van vele vriendschappen, die soms al tientallen jaren bestonden. De meeste mensen die Frank Tugend gekend hadden als een gerespecteerde, fatsoenlijke 'steunpilaar van de samenleving' konden het niet aanzien dat hij rondsjuowde in de roodfluwelen duster van z'n vrouw of zijn neus snoot in een onderbroek van Nink, die hij gevonden had en tot zakdoek verklaard. Oma leed erg onder deze situatie die op een uitbanning begon te lijken. 'De mensen willen niets meer met ons te maken hebben vanwege opa', zei ze bitter, toen op Eerste Kerstdag niemand van het bezoek dat elk jaar kwam, was komen opdagen. 'We zijn gewoon van de lijst geschrapt'.

*'Al mijn vriendinnen kwamen vroeger regelmatig langs. Nu laten de meesten dat achterwege, vanwege opa. Ze vinden het verschrikkelijk om opa anders te zien dan hij was; tenminste dat zei mijn vriendin gisteravond'.
'En het was interessant om die mensen te zien die vorige week langs kwamen en opa een hele tijd niet hadden gezien. Hij was in hun ogen natuurlijk helemaal veranderd; en ze negeerden hem gewoon alsof hij er niet was. En hij zat er bij, dronk koffie mee, en liet zich af en toe horen. Hij praatte onzin en raaskalde maar wat, maar verder was er niets aan de hand'.*

*Nink
Naar een bandopname*

Enerzijds raakten oma en Nink vanwege opa oude vrienden kwijt, anderzijds waren er andere mensen voor wie deze volledig vrijgevochten oude heer een ontdekking was. Vrienden van mij die langs kwamen als ze in de buurt waren, vonden opa bijzonder interessant gezelschap. Dan was ondertussen zijn studie begonnen aan het Keystone Junior College en bracht een nieuwe club vrienden mee. Jonge mensen, die Frank Tugend niet gekend hadden zoals hij vroeger was. Een uitspraak van opa als 'kom bij me met een kap als een kan en een duivelse dubbeldinges met een hengst in je hand', stemde hen verdrietig die vroeger samen met opa hadden gezongen in het zangkoor van Dalton; voor een andere groep mensen was het pure poëzie.

Linda Miller, Dan's vriendin van het Keystone Junior College, samen met opa

Mijn eerste indruk van opa was die van een glimlachende, open en vriendelijke man. Toen ik er vaker kwam, plaagde hij me nogal eens en was hij aanhankelijk. Als we praatten zat hij meestal naast me, maar hij deed geen rare dingen en ik had op dat moment niet in de gaten dat hij seniel werd. Ik hoorde wel verhalen over hem, maar ik ging ervan uit dat het misschien maar een spelletje was en dat hij oma voor de gek hield, omdat hij daarbij vaak naar mij omkeek, knipoogde en ginnegapte. Hij ging samen met Dan en mij naar een feest op Keystone Junior College, en vond het er geweldig. De antieke auto's waren prachtig en hij had ontzettend veel plezier bij het waterballetspel. Hij had geen moeite met het feit, dat hij met mij op stap was, maar niet wist wie ik was.

'Tegen het eind van die zomer begon hij minder te lachen en werd hij soms wat humeurig. Ik weet nog dat hij het over zijn gereedschap had; vroeger had hij een hele verzameling en nu niets meer. Hij zei tegen mij, dat die twee kerels het gejat hadden. In werkelijkheid had hij het zelf, stuk voor stuk, mee naar de zolder genomen en daar verstopt. Hij vertelde me ook, dat die twee zijn auto hadden gestolen, die gewoon in de garage stond. Hij had ook iets met lampen; overal draaide hij de lampen uit en verstopte die beneden in de kelder. Toch gebeurde het ook toen nog, dat hij gewoon ergens ging zitten nadenken. Als ik me dan afvroeg waaraan hij wel zat te denken, dan keek hij naar me en zwaaide en grinnikte, zodat ik dacht: 'Hij speelt gewoon een spelletje – hij is niet echt seniel. Hij weet precies wat er aan de hand is'. Ik was het wel een beetje eens met die ene vriend van je, die het idee had dat opa te sterk in het spelletje verwickeld was geraakt en er niet meer uit kon komen'. 'Echt, soms deed hij zo normaal dat ik me werkelijk afvroeg of hij wel seniel was; maar op dit moment is er geen twijfel mogelijk dat hij seniel is'.

Linda Miller
Van een bandopname

Hebben ze de paashaas al geschoten?

---

september 1973

'Ik denk dat we nog heel wat zullen beleven', zei een van ons, toen we op een keer ontdekten dat opa zijn handen stond te wassen in de toiletput. En dat zouden we ook. Toen een paar vrienden van Nink op de koffie kwamen, haalde opa zijn kunstgebit uit zijn mond, gaf het aan een van hen en zei: 'Wilt u hem even opsmieren alstublieft?' Hij kon zijn eigen kamer niet meer vinden, liep heen en weer in huis tot hij helemaal uitgeput was, en viel dan ter plekke in een diepe slaap. Niets was veilig voor zijn onderzoekende handen – hij sloopte de kachel uit elkaar, gooide de kerstboom om, verwijderde lampenkappen, en trok alle deurknoppen eraf om ze prompt te verbergen. Oma kon helemaal niet lachen om deze destructieve neigingen van opa. 'Ik heb twee sigarenpeuken gevonden in mijn lade', wist ze te melden, 'en die heeft hij er brandend ingegooid. En dat in de lade met mijn beste kleren'.

'Ik wou dat we hem in bed konden stoppen en dat hij daar de hele dag kon blijven, geef die man iets dat hij goed kan slapen. Dan hoeven we hem niet meer van minuut tot minuut in de gaten te houden'.

Maar ook als opa naar zijn kamer werd verwezen en daar letterlijk in bed werd gestopt, dan stond hij 's nachts op en zette de kamer op z'n kop. Hij trok het beddegoed los en smeed het door de kamer. Het nachtkastje draaide hij ondersteboven, en de inhoud van zijn kast werd over de vloer verspreid. Elke nacht ging hij daarbij op dezelfde manier te werk.

'Om een of andere reden beginnen mensen die seniel worden – die aan een organisch hersensyndroom lijden – de dag met de nacht te verwisselen en 's nachts rond te scharrelen. Dan beginnen de problemen met het ouder worden pas goed – de familie heeft dan dag en nacht de handen vol aan de verzorging. Als opa of oma alleen maar overdag 'ziek' zou zijn, dan zou het nog wel op te brengen zijn. Maar het duurt 24 uur per dag, iedere dag, en dat maakt het op een gegeven moment zo moeilijk voor de familie om voor opa of oma te zorgen.'

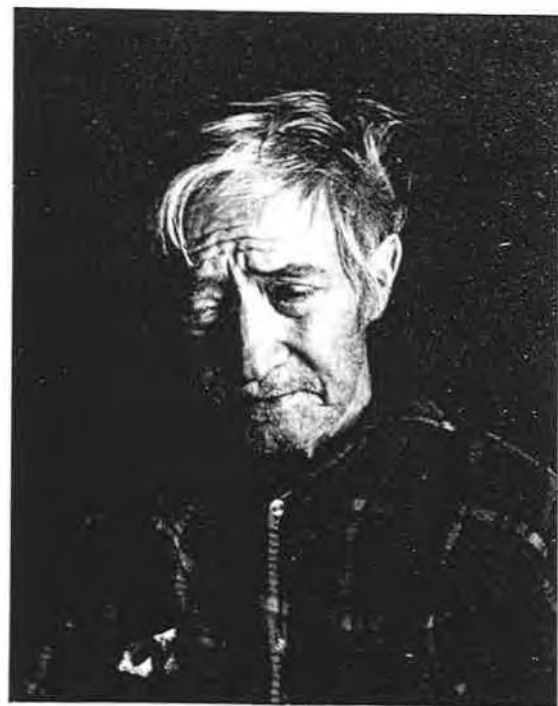
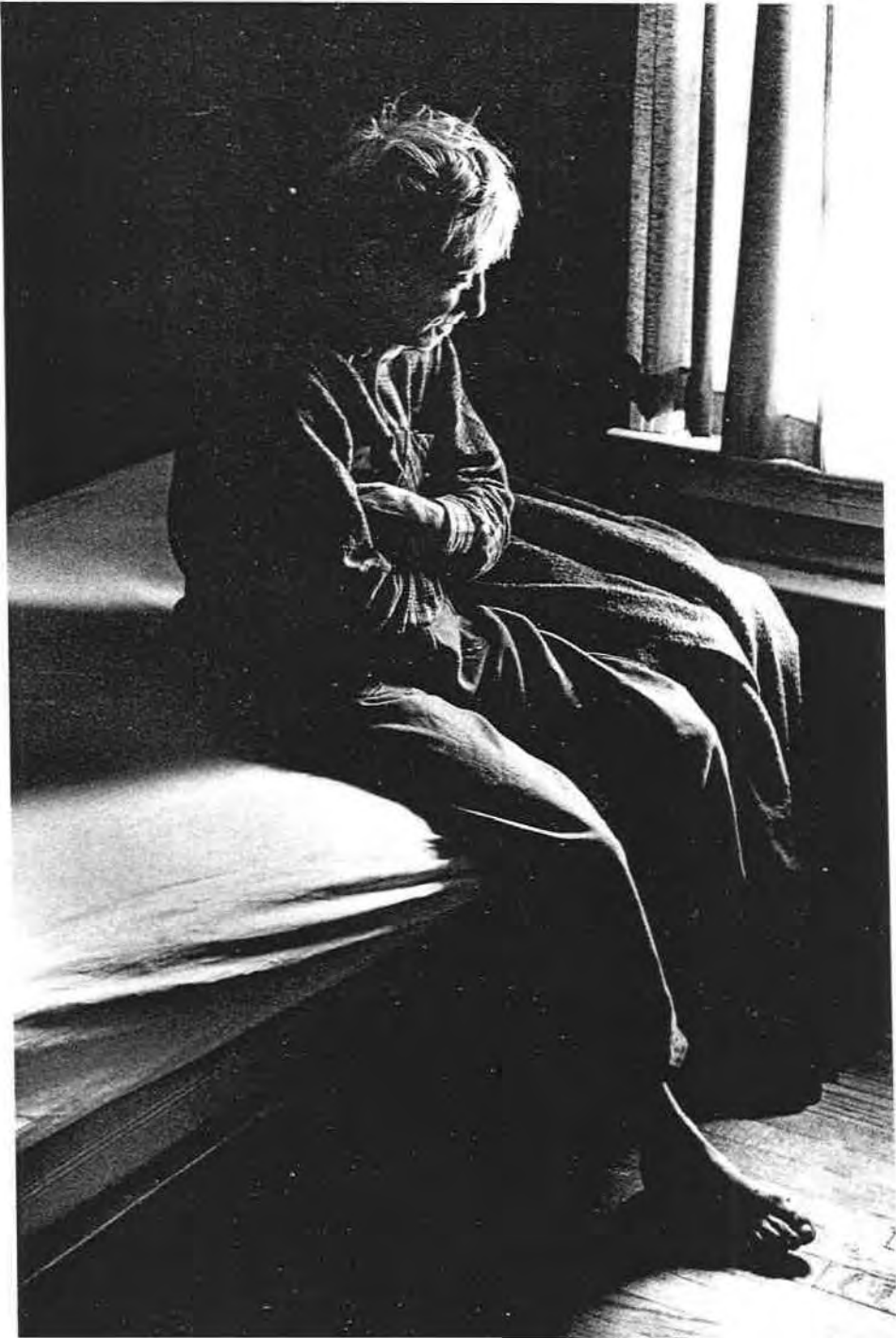
Ben Kline, huisarts

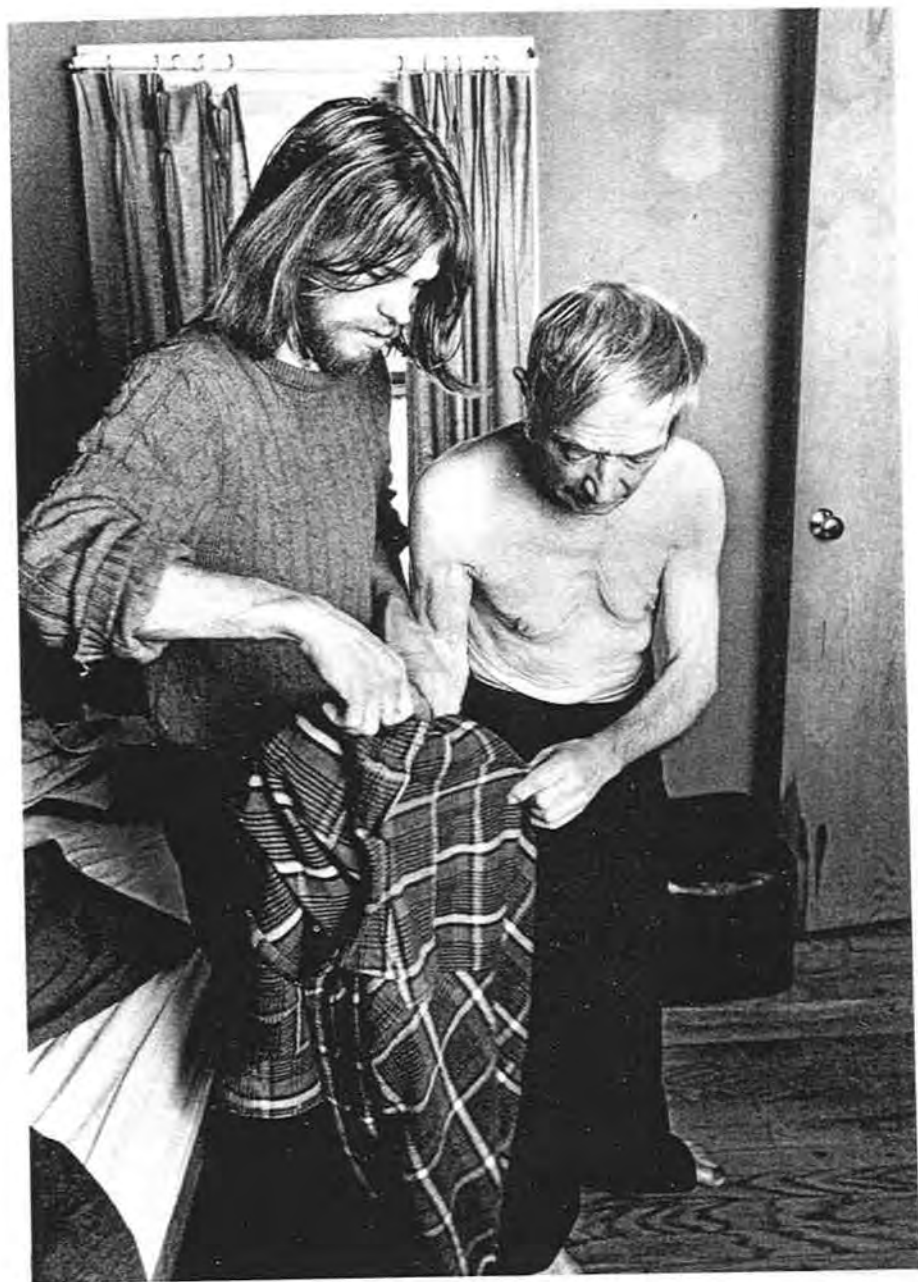

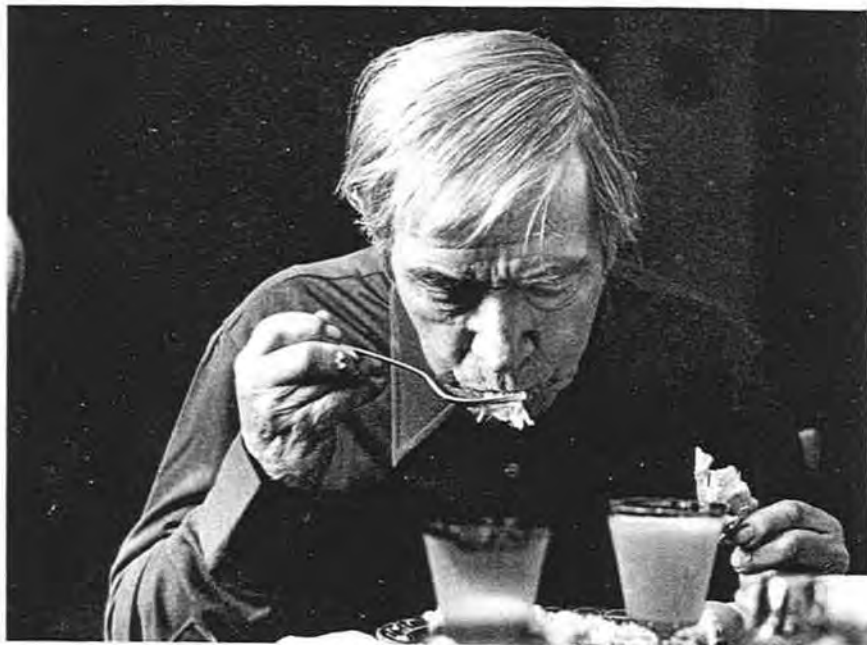
De ochtend was het moeilijkste moment van de dag voor opa. Ging hij 's nachts op in een koortsachtige activiteit, 's morgens was hij ten prooi aan een soort verbijstering en versuffing. Toen hij op een morgen helemaal niet reageerde toen Nink riep dat hij wakker moest worden, raakte die in paniek en gilde: 'Vader, vader! Wordt wakker! Wat is er met je?' Opa draaide zich om, deed één oog in een spleetje open en zei: 'Hebben ze de paashaas al geschoten?'

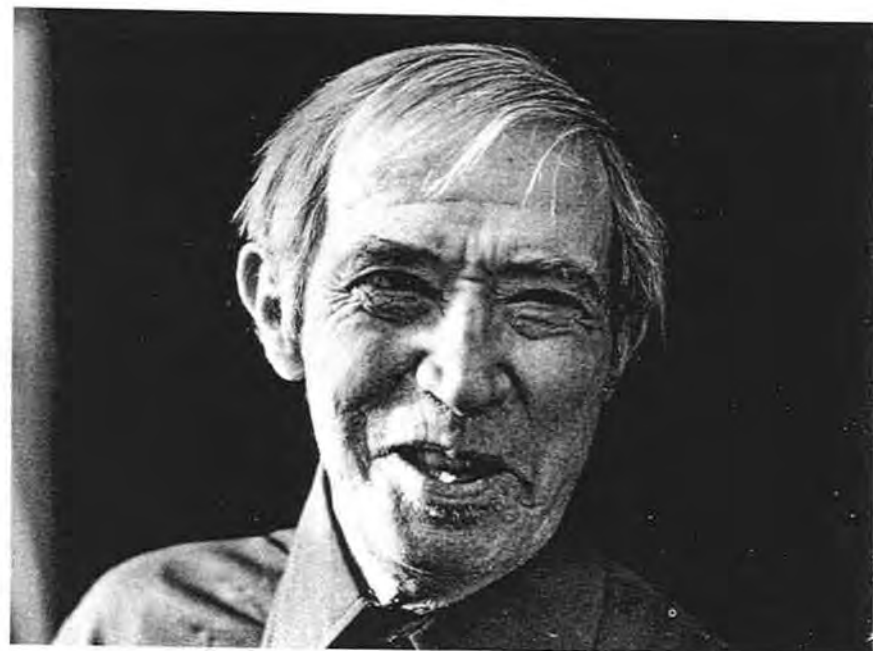
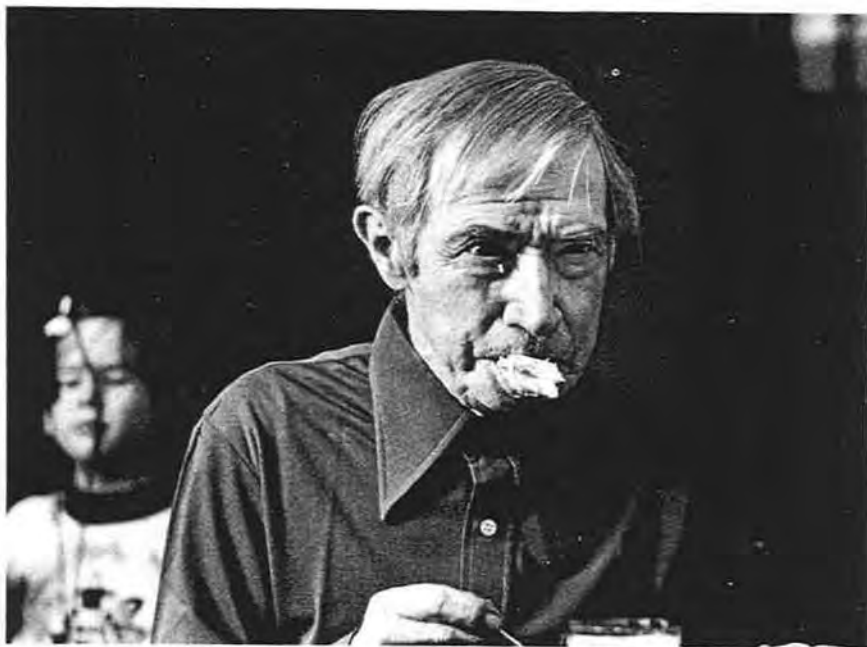
Opa was niet meer in staat om zichzelf aan te kleden, dus moest een van ons er bij zijn als hij 's morgens opstond. Gewoonlijk moesten we eerst zijn gebit opzoeken (hij stopte het bijna elke nacht weg), en hem daarna vaak verschonen omdat hij een 'ongelukje' had gehad. Ook maakten we het ontbijt voor hem klaar, en hielpen om dat naar binnen te werken. Als hij dan eenmaal aangekleed was, gegeten had, en eventjes onder de mensen was, dan keerde hij elke dag opmerkelijk genoeg weer 'tot de werkelijkheid' terug en was hij weer in staat in zijn eigen omgeving te functioneren.

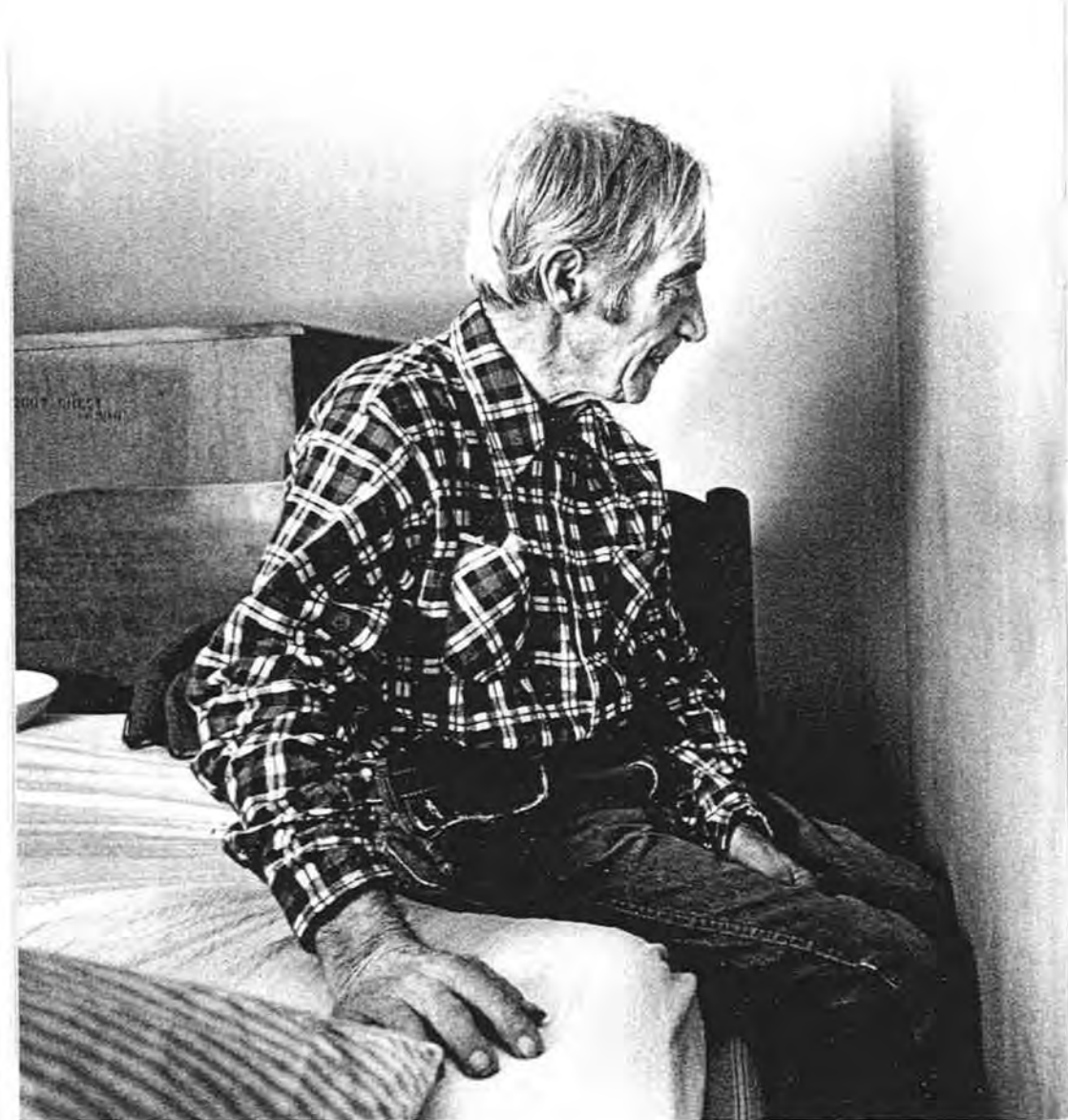

*'Hé, opa, je zit een servetje op te eten'.
'Pak hem dan dat servetje af'
'Opa, wil je nog wat van de plumpudding?'
'Hij eet dat servetje helemaal op als niemand hem tegenhoudt'*

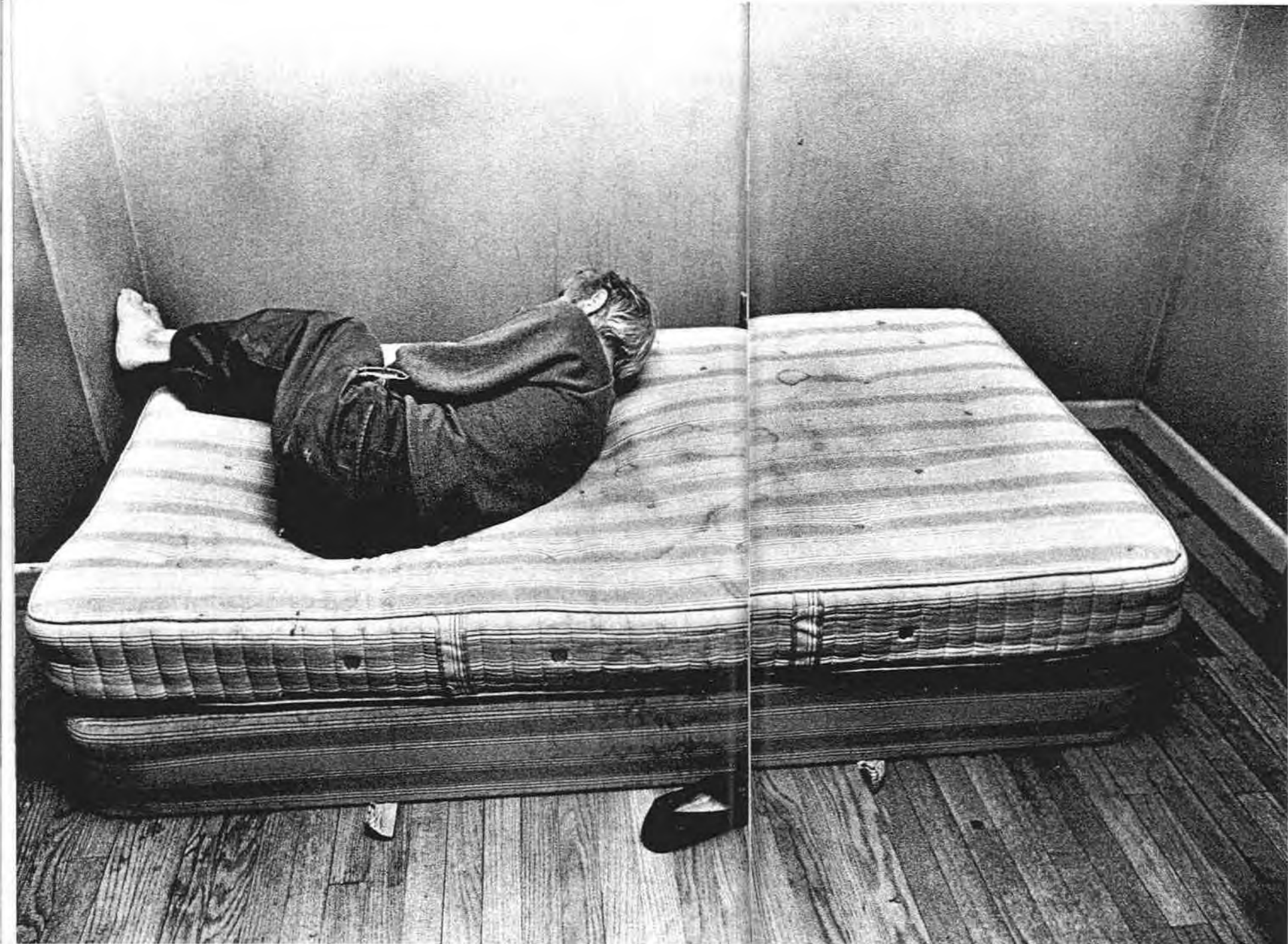
Van een bandopname

Maar na een aantal maanden kreeg hij steeds minder oplevingen. Hij begon zich ook een beetje uit het gezin terug te trekken. Nadat hij twee jaar lang 'constant iedereen voor de voeten gelopen had' (zoals Nan aangaf), zat hij nu het liefst alleen op z'n kamer. Hij begon 's nachts ook uit bed te vallen en we legden daarom z'n matras op de grond om te voorkomen dat hij zich zou bezeeren.

Het is toch wel
een vreselijke beproeving!

---

februari 1974

Het moment waar we allemaal bang voor waren, maar waarvan we wisten dat we het niet tegen konden houden, kwam toch nog onverwacht: opa raakte volledig de beheersing van zijn ingewanden kwijt. Van de ene dag op de andere veranderde het gezinsleven van de familie Tugend in een bijna militair aandoende operatie met luiers, toilettrollen en een strak georganiseerde ploegendienst, die zorgde dat hij helemaal verschoond was, vóórdat het volgende 'ongeluk' gebeurde.

Deze crisis was zo onverwacht en zo heftig, dat niemand de tijd kreeg zich te realiseren, dat we zonder twijfel een ondraaglijke tijd tegemoet gingen. Oma verwoordde op die dag een ieders gevoelens, toen ze tot niemand in het bijzonder zei: 'Het is toch wel een vreselijke beproeving!'

Opa was over de veranderde gang van zaken net zo onthutst als ieder ander. Iedere keer als 'het weer in zijn broek ging', kreunde hij van schrik. Toen we hem voor de zoveelste keer naar het toilet brachten (het tellen hadden we maar opgegeven, toen hij nog voor de middag de negen keer had gehaald), zei Dee: 'O nee, opa, je hebt het toch niet wéér in je broek gedaan hè?'

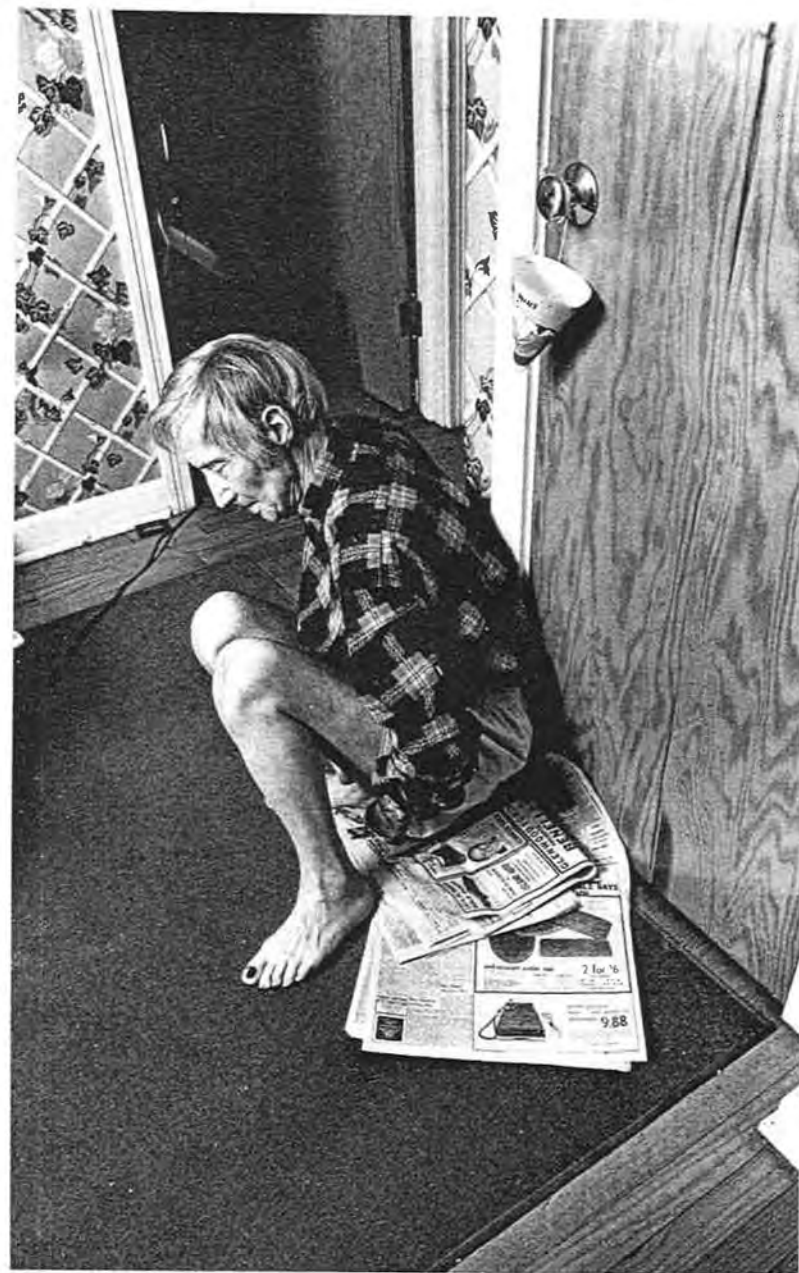
'Nee, nee', gaf opa terug, 'dat heeft die andere kerel gedaan'.

'Oma legt kranten op de grond zodat opa niet op de vloer poept'.

Hillary

*'De dag dat opa volledig de beheersing over zijn spieren kwijt-
raakte was voor mij van veel betekenis, omdat hij niet in op-
stand kwam als ik hem verschoonde – hij wilde er alleen maar
van af zijn.*

*Van tevoren had hij zich ook wel eens nat gemaakt: toen
verzette hij zich nog als ik dat wilde controleren of hem naar
het toilet wilde brengen. Zijn eergevoel was nog sterk genoeg
om te maken dat hij geen vrouw aan zich wilde laten frunniken
op het toilet.*

*Maar nu het zover was, leek hij gewoon te accepteren dat hij
niet meer voor zichzelf kon zorgen en deed het er niet toe wie
hem waste en verschoonde'.*

*Dee
Naar een bandopname*

'Hier is mammië in haar beste kleren bezig om opa de poep af te wassen. Hij is zo oud, dat hij vergeten is hoe hij dat zelf moet doen'.

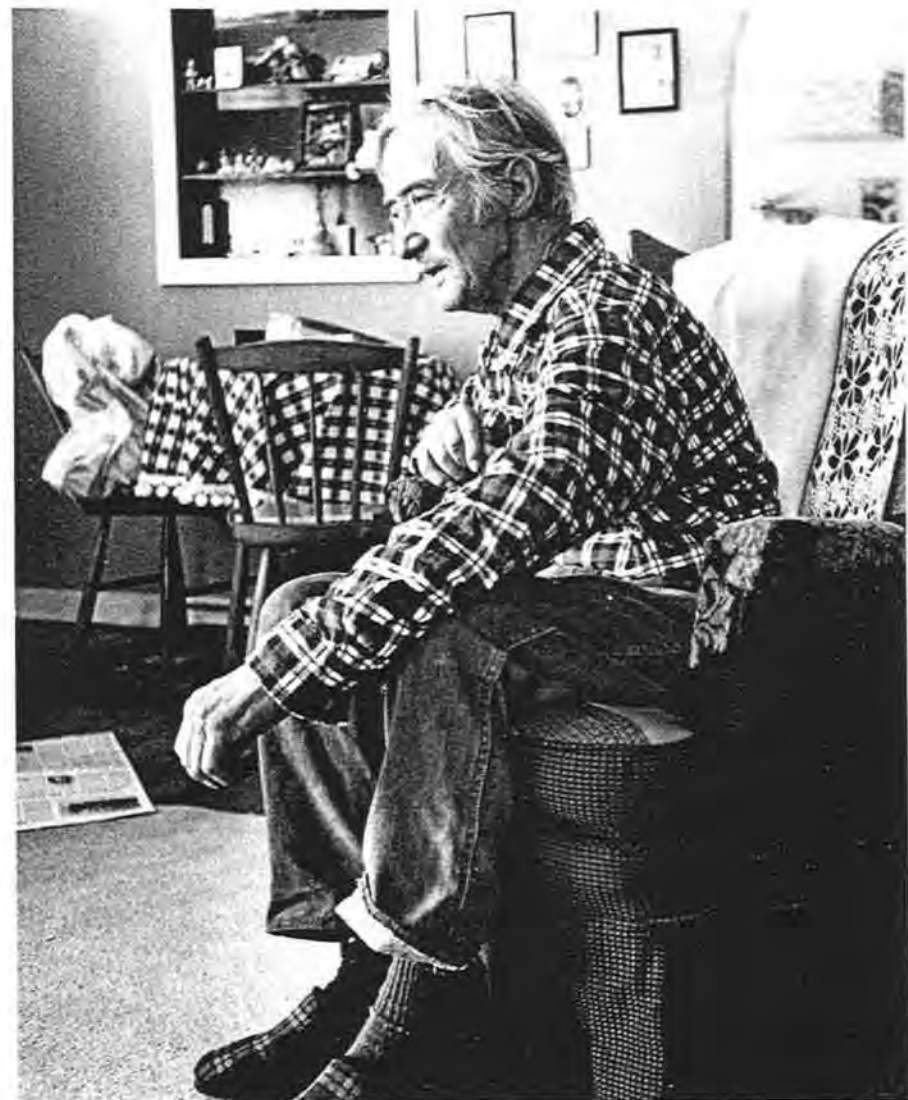
Hillary

We belden dokter Kline op en brachten hem op de hoogte van de nieuwe problemen met opa. Hij kwam langs en onderzocht opa, maar wist ook geen eenvoudige oplossing voor ons dilemma. Wel vond hij dat 'Meneer Tugend een kandidaat was voor een bepaald soort verpleeghuis'. Maar zijn voorstel was zo halfslachtig, dat we er bij de dokter niet verder op gingen. Nink nam nog wel moeite om iets over het tehuis te weten te komen, en kwam er achter dat het bijna 750 dollar per maand zou kosten, exclusief de medicijnen. Ook vernamen we dat opa, mocht hij naar het verpleeghuis gaan, zonder twijfel 'onder controle gehouden' zou worden (van tijd tot tijd vastgebonden) – aangezien het instituut zijn zwerfgedrag niet zou tolereren.

Terwijl er nog niets opgelost was, moest ik naar Florida om een paar fotoreportages te maken die al lang klaar hadden moeten zijn. Afsgesproken was, dat als ik terugkwam we als familie bij elkaar zouden gaan zitten om een aantal duidelijke beslissingen te nemen ten aanzien van opa. Ondertussen zouden Dee en Dan bij opa en oma intrekken om te helpen.

Ik belde op vanuit Florida om te horen hoe het met opa was. 'Het is goed met hem', meldde Dan, 'maar hij heeft zijn gebit uitgedaan en aan mij gegeven. Hij zegt het niet meer nodig te hebben. En hij wil niets meer eten'.

'Hij zal wel gaan eten als hij goed honger krijgt', zei ik.

Verrast door de grillen van het jaargetijde

---

maart 1974

Toen ik na een verblijf in Florida van ongeveer een week naar Pennsylvania terugkeerde, was ik verbluft te zien hoe snel opa achteruit was gegaan. Hij wilde nog steeds niet eten, en maar heel weinig drinken, en hij verzwakte van dag tot dag. Ik moest aan een van zijn eerdere uitspraken denken. Een paar maanden tevoren had hij eens tegen Dan gezegd: 'We moeten maken dat we hier wegkomen, anders worden we verrast door de grillen van het jaargetijde'. Als je opa zo bekeek, leek het alsof hij was klaargekomen met de ondraaglijke problemen die het leven voor hem had meegebracht. Hij was klaar om zich te laten verrassen.

De meeste tijd bracht hij in zijn kamer door, en hij wilde er niet uitkomen om te eten. Nink nam contact op met dokter Kline, die haar uitlegde dat opa niet gedwongen kon worden om voedsel op te nemen, tenzij door opname in het ziekenhuis en intraveneuze voeding. En dat was iets waar de familie niet áán wilde. Het zou voor ieder van ons teveel zijn, om deze pezige, onafhankelijke man, die het ons soms wel moeilijk maakte, maar toch buitengewoon vriendelijk was, vastgebonden te zien op een ziekenhuisbed met buisjes aan zijn armen.

Nadat we het er voor de zoveelste keer uitvoerig over gehad hadden hoe afschuwelijk opa ziekenhuizen vond, kwam Nink tot de conclusie: 'Dit soort discussies brengt ons zeker niet dichterbij een besluit'. Daarop zei ik: 'Soms neem je een besluit door geen besluit te nemen'. En in feite kwam het erop neer dat we het, bewust of onbewust, onderling allemaal eens waren over dit onuitsproken voornemen: we zouden opa niet tegenwerken in het besluit dat hijzelf van binnen uit had genomen. Als hij onverdraaglijke pijn zou krijgen, zouden we medische hulp inroepen. Afgezien daarvan was het helemaal aan opa zelf om de koers te bepalen.

Wel probeerden we nog om opa te bepraten, hem te vleien of te dwingen om wat te eten, maar hij hield voet bij stuk. Toen Nink hem vroeg om dan tenminste bij ons aan tafel te komen zitten, bracht hij uit: 'Nee, ik blijf hier gewoon liggen tot het gebeurt'. 'Zo heeft hij nog nooit gepraat', vertelde Nink ons. Dus als opa niet naar het eten wilde komen, moesten we het eten naar hem toe brengen. Iedereen van de familie probeerde hem over te halen om te eten, wat meestal uitliep op een wilde jacht door de hele kamer. Maar toen Nink dacht dat ze uiteindelijk toch een lepel eiwitrijk 'astronautenontbijt' bij hem naar binnen had gekregen, spuwde hij het ineens weer terug in de beker en rochelde het tot de laatste drup weer terug.

'Mijn vriendin vroeg zich af: 'Hoe speel je dat klaar met een vader in zo'n toestand, en zonder te weten wat er allemaal te gebeuren staat?' 'Ik kan het alleen met God's hulp. Ik had gebeden, en uitgelegd dat we er niets voor voelden om opa in een tehuis te plaatsen, in plaats van hem thuis te houden. De gedachte alleen al was onverdraaglijk. Ik liet het aan God over om de zaak te laten verlopen zoals het Hem het beste leek, en vroeg Hem om hulp en geduld en kracht ..... wat er ook komen zou'.

Uit de notities van Nink

'Opa heeft nu een week lang niets gegeten. De eerste paar dagen liet ik hem mee aan tafel zitten, in de hoop dat hij zich zou bedenken en iets zou nemen. Het was tevergeefs. Nu proberen we hem advocaat te voeren, eiwitrijke drank en sinaasappelsap. Nu en dan neemt hij een slokje, maar als hij iets van vast voedsel in zijn mond krijgt, spuwt hij het gewoon weer uit'.

Uit het verslag van Dan

Opa's aanhoudende weigering om te eten en te drinken betekende natuurlijk dat hij van dag tot dag verzwakte. De dokter zei dat hij voor onbepaalde tijd zonder voedsel zou kunnen, maar dat hij door de normale lichaamsfuncties van zweten en urineren meer vocht kwijtraakte dan hij opnam.

'Vanavond realiseerde ik me voor het eerst dat opa aan het doodgaan is. Vreemd hoe zo'n feit zich aan je opdringt, terwijl het toch niet tot je doordringt. Ik voor mij – van de anderen weet ik het niet – ik heb van te voren heel gewoon over opa's onvermijdelijke dood gepraat. Erover gepraat alsof ik het had over de onvermijdelijkheid van mijn volgende verjaardag, en op een manier alsof de dood even vanzelfsprekend is'.

'Maar vanavond stond ik op de drempel van opa's kamer en realiseerde me dat het misschien nog maar een paar dagen zou duren voordat opa zou vertrekken naar die donkere, onzekere plaats waar we allemaal benieuwd naar zijn – maar bang om ernaar toe te gaan. En ik vroeg me af of opa beseft dat de dood op hem wachtte. Kijkt hij in de dood? Is het een vertrouwd iets? Begrijpt hij dat de dood dichtbij is? Het idee dat opa geduldig op de dood ligt te wachten fascineert me daarbij nog het meest. Hij ligt daar, beweegt zich niet, vraagt nergens om, niet eens om iets aan zijn pijnlijke dorst te doen; misschien vergaat hij ook wel van de honger.

Nink had het daarstraks over een begrafenisregeling voor opa, wat erop wijst dat deze hele dodenreis met snelheid het einde nadert. Maar zal het allemaal zo simpel en voor de hand liggend zijn als ik straks opa's lijk zal zien. Ik vraag me af hoe ik daarop zal reageren, emotioneel. Zal het na al die maanden van voorbereiding op opa's dood nog even sterk over me heen komen als een onverwachte dood.

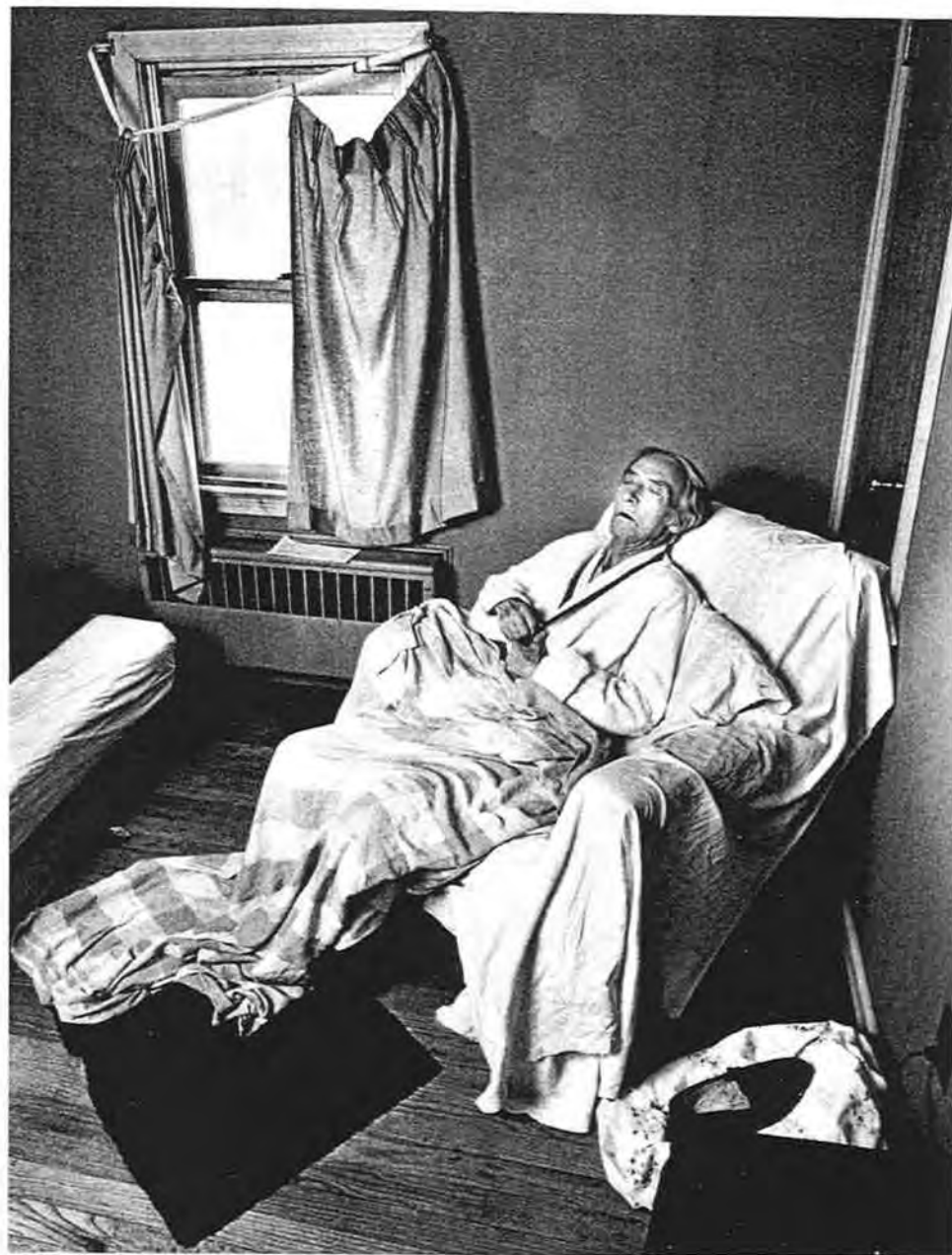
Eén ding weet ik zeker. Hoe vaak ik opa ook moet verschonen, of hem voeren, of zijn neus snuiten, of hem midden in de nacht verzorgen als mijn lijf wil doorslapen: ik zal altijd eerst denken aan de fijne tijd met opa, voordat ik me de beroerde tijd voor de geest zal halen'.

*Uit het verslag van Dan
23 februari 1974*

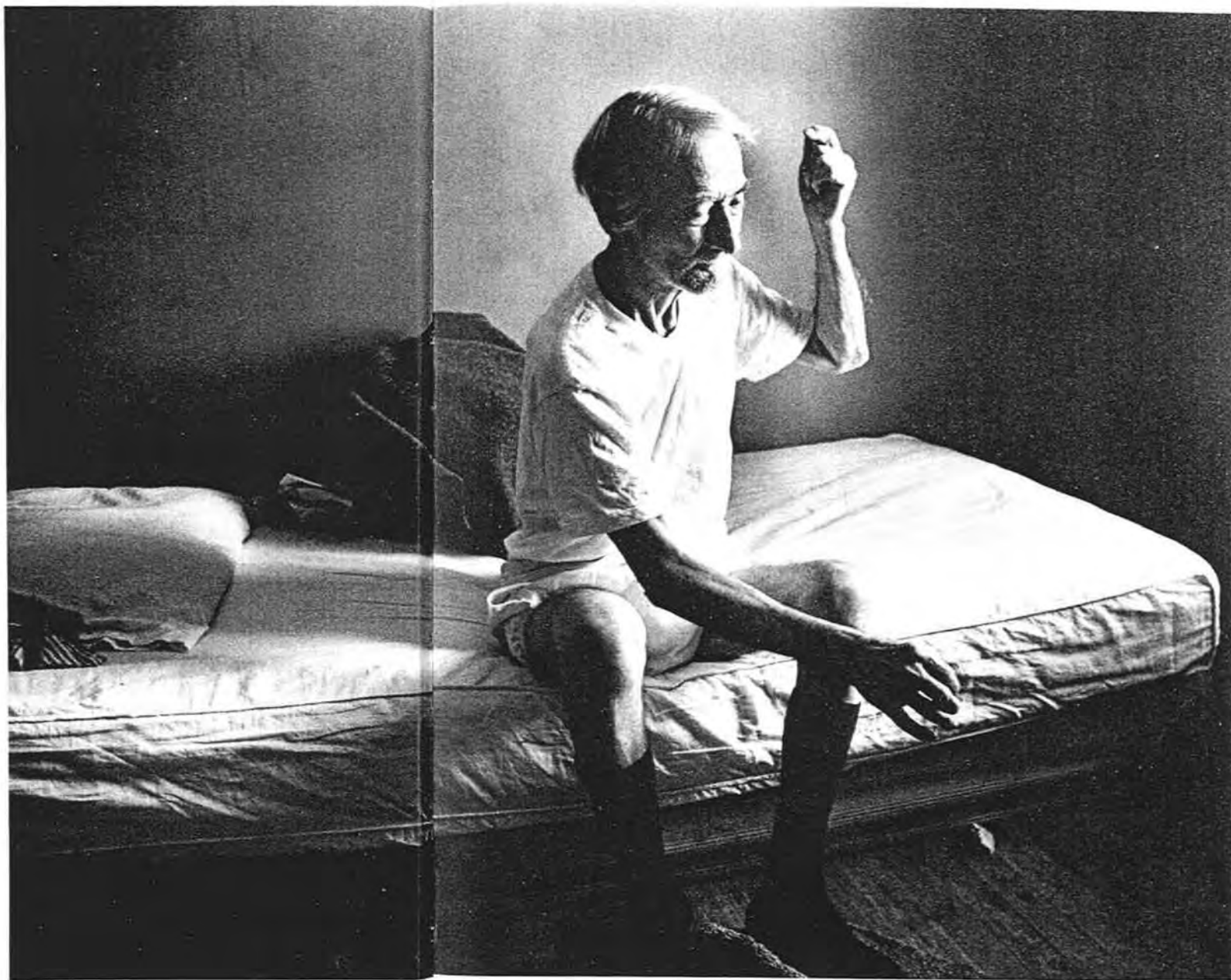
Hoe meer opa verzwakte des te gemakkelijker werd het om hem te verzorgen. Aangezien hij fysiek niet meer in staat was om zijn kamer op z'n kop te zetten, kon Nink (voor het eerst sinds méér dan een jaar) weer lakens op zijn bed leggen. Luiers en plastic broeken vormden een oplossing voor het probleem van de 'ongelukjes'. En we beseften tenslotte dat het nu onzin was opa iedere dag helemaal aan te kleden; zijn badjas vormde zijn hele garderobe. In deze periode lag opa bijna de hele dag te sluimeren in een luie stoel.

Tot onze verrassing slaagde hij er op een middag in om overeind te komen. Ik keek om de deur van zijn kamer en zag hem op de rand van zijn bed zitten. Hij zat heel tevreden denkbeeldige 'reupelaars' uit de lucht te plukken.

Tenslotte zakte opa weg in wat eruit zag als een coma. Dokter Kline kwam langs en onderzocht hem; zijn hart en longen functioneerden nog goed, waarbij de dokter opmerkte dat iemand die met buisjes in leven werd gehouden vaak werd aangeduid met 'een geval van hart en longen'. De mening van het gezin stond vast: als opa stoïcijns had verdragen dat zijn tong een stuk leer werd en de huid van zijn gehemelte begon los te laten door gebrek aan vocht, dan zouden wij hem nu niet stiekem voedsel toedienen.

'Toen ik meneer Tugend voor het laatst bezocht, was het overduidelijk dat hij had besloten niet langer te willen leven. Nu is dat op zich niet zo ongewoon. Ongewoon was wèl, dat hij zijn gebit uit zijn mond haalde en zei: "Hier, neem jij het maar. Ik gebruik het toch niet meer". Dat had ik nog bij niemand anders meegemaakt'.

Niet zo ongewoon was, dat hij voor zichzelf had uitgemaakt, dat het tijd was om te gaan sterven. En ik ben van mening, dat het sterven met enige waardigheid zou moeten gebeuren; als hij dan besloten had dat hij de onwaardigheid van te leven niet kon verdragen, dan moesten wij dat leven niet koste wat kost gaan verlengen. Ik zou dat zelfs wreed vinden, omdat een mens recht heeft op waardigheid. Niet alleen gedurende zijn leven maar ook bij zijn dood'.

Als hij zijn gebit uit doet en zegt: ik wil niet meer leven, dan zal ik hem absoluut niet meer kunstmatige voeding en medicijnen gaan toedienen. Ik zal hem waardig laten sterven'.

*Ben Kline,
Huisarts van de familie*

Vannacht, morgen of over een week

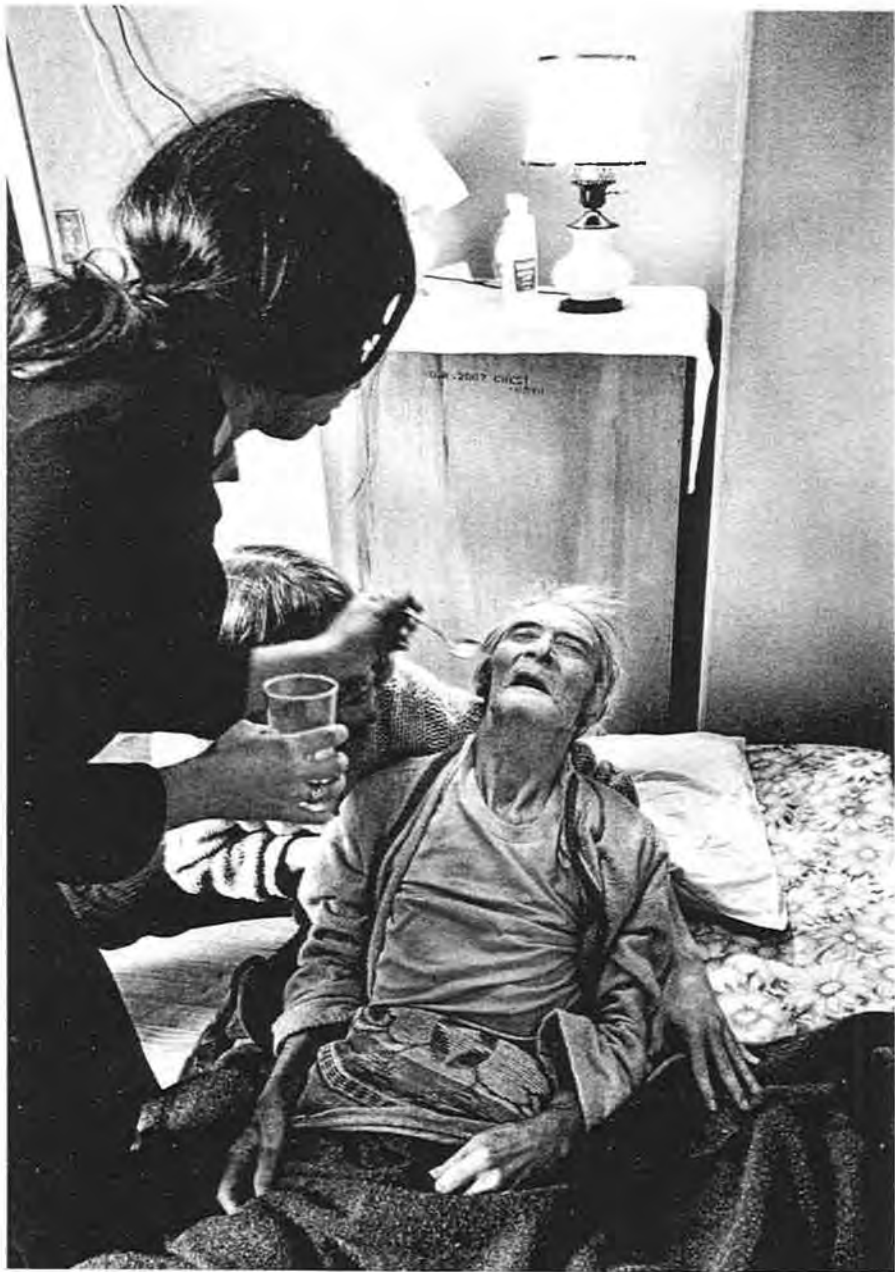
maart 1974

Bij het weggaan van dokter Kline stelde Nink de vraag, die op dat moment in stilte bij ons leefde.

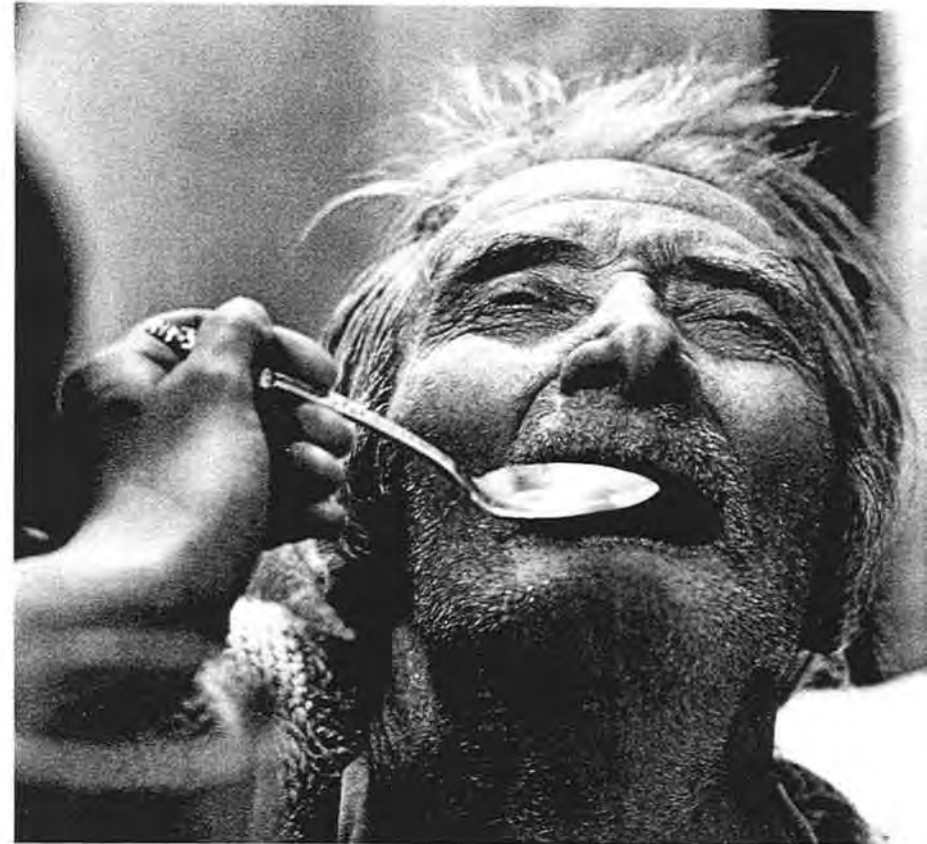
'Wanneer zal het gebeuren?', vroeg ze, 'Ik bedoel, wanneer zal het afgelopen zijn?'

Dokter Kline noemde een aantal medische zaken waar dat van afhing, maar dat zei ons niets. Hij voegde eraan toe: 'Ik kan het niet zeggen. Het kan vannacht gebeuren, of morgen of misschien pas over een week'.

De laatste weken dat opa nog leefde was Dee vastbesloten geweest hem alle gelegenheid te geven om van gedachten te veranderen. Dientengevolge maakte ze vele malen per dag een bepaald soort voedsel voor hem klaar en nam dat mee naar zijn kamer, waar ze hem geduldig smeekte om te eten en te drinken. Zelfs toen opa van tijd tot tijd even bijkwam uit de 'coma' wilde Dee per se proberen hem te laten drinken. Dan hield Dan hem overeind terwijl Dee een theelepeltje water in zijn verdroogde mond goot. Dat resulteerde in een droge, verstikte hoest uit opa's binnenste. Tenslotte zei Dan: 'Laten we het maar toegeven: we doen dit niet voor opa, we doen het voor onszelf'.

Wat opa wel wilde, was dat er altijd iemand bij hem was. Zijn uitgeteerde maar nog sterke vingers grepen naar de hand van wie er dan ook bij hem zat. Op een keer, toen ik bij opa zat, leek het erop alsof hij mijn aanwezigheid in de kamer vergeten was, en ik probeerde mijn hand uit de zijne te halen. Maar zijn taaie vingers omknelden meteen weer mijn hand.

'Ik ging naar binnen en hield zijn hand vast. Ik had mijn gladde paling-pak aan, en hij wilde dat ik zijn hand vasthield. Ik vond hem erg aardig en lief. Dit was de laatste dag. Die nacht stierf hij'.

Hillary

Opa zakte tenslotte weg in een hele diepe slaap. Negen of tien uur lang bewoog hij zich niet. Ik zat bij hem in de kamer, in mijn eigen gedachten verzonken, toen hij opeens heel levendig werd. Zijn armen begonnen te zwaaien en hij bracht een diepe kreun uit. Ik liep naar de keuken en zei tegen oma: 'Ik ben er zeker van dat ik net opa's geest of levenskracht, of wat-dan-ook, zijn lichaam heb zien verlaten'. Nink was opa's kamer binnengegaan op het moment dat ik hem verliet. Terwijl ik mijn ervaring aan oma aan het beschrijven was, kwam zij de keuken in en zei: 'Ik geloof dat vader dood is'.

'Opa is dood. We moesten zijn ogen maar dichtdoen'.

'Hoe lang lag hij in coma?', vraagt Dee Turpin, de vriendin van Nink.

'Drie of vier dagen', zegt Nink.

'Is hij nog kunstmatig gevoed of zoiets?'

'Nee, de dokter zei dat we hem konden laten opnemen, maar vader had gewoon besloten dat hij niet wou eten. Op geen enkele manier kon je hem laten drinken. Hij besepte gewoon dat hij niet beter kon worden, dus besliste hij .....

Op een dag zei hij tegen me: "Ik ga hier gewoon zitten tot het gebeurt", zo had hij nog nooit gepraat'.

'Mark en Dan droegen hem van zijn stoel naar zijn bed en weer terug, maar op een gegeven moment kwam hij niet meer uit z'n bed. Hij kreeg van die periodes dat hij zwaar ademhaalde en dan weer kalm werd, en de dokter zei dat je dan bijna zou denken, dat hij dood was. Maar dat was niet zo. Hij ging dan door met ademen. Tenslotte gaf hij één (ze maakte een zuchtend geluid) en toen was het afgelopen. Ik bedoel, er was helemaal geen strijd aan het einde of zoiets'.

Van een bandopname

Toen de begrafenisondernemer weg was, keek ik naar het lege bed, en voor het eerst drong het tot me door: de beproeving was voorbij. Drie jaar lang – met oppassen, ‘ongelukjes’, ruzietjes en luiers – had ons leven zich rond deze kamer afgespeeld.

Nu was hij leeg.

Wonderlijk genoeg kreeg ik geen overweldigend gevoel van opluchting dat opa weg was; het was meer een spoor van een leegte, het gevoel dat we de waanzin die hij in ons leven bracht zouden missen – maar bovenal had ik een enorm gevoel van respect voor deze taaie oude mijnwerker.

‘Je hebt het klaargespeeld, opa’, dacht ik ‘het is echt gelukt’.

Frank C. Tugend

Frank C. Tugend, Clark's Summit Road 2, Glenburn, stierf maandagnacht thuis na een langdurige ziekte. Hij was de echtgenoot van Anne M. Tugend, voorheen Schmidt.

Geboren in Scranton, als zoon van wijlen John en Elisabeth Barth-Tugend, kreeg hij na een 54-jarige loopbaan als hijswerker bij de Glen Alden & Maffat Kolenmaatschappij zijn pensioen. De heer Tugend was lid van de Verenigde Methodistenkerk van Dalton en van de Verenigde Mijn Werkers van Amerika. Tot de overlevenden behoren verder twee dochters: Mej. Florence Tugend, thuiswonend, en Mevr. Anna Jury, in New Haven, Indiana; een broer, Albert Tugend, in Taylor, Pennsylvania; twee zusters, Mevr. Joseph Fontinell, en Mej. Ann Tugend, Berlin, New Jersey en vier kleinkinderen en vier achterkleinkinderen en verscheidene neven en nichten.

De begrafenis zal plaatsvinden op vrijdag om 2 uur, vanuit de George Ondrick Rouwkapel, New Abington Road, 108, Clark's Green.

De Eerwaarde Dominee Cowden, van de Verenigde Methodistenkerk van Dalton, zal voorgaan. De ter-aarde-bestelling zal zijn op de Favilawn begraafplaats in Dalton.

Gelegenheid tot afscheid nemen op donderdag van 7 tot 9 uur 's avonds.

— The Scranton Tribune
5 maart 1974

Nawoord

---

maart 1975

23 oktober 1974, Hillary is vandaag 5 jaar geworden

'Wanneer kwamen jullie tot het besluit om opa te gaan fotograferen', vraagt men ons wel eens. Eigenlijk "besloten" we daar helemaal niet toe, omdat we altijd al foto's gemaakt hadden van onze familie. In beide huizen ligt altijd een camera gereed, en vaak schiet Dan of ik een paar plaatjes. We fotografeerden al voordat opa begon af te takelen, en we fotograferen nog steeds wat er in ons leven gebeurt. De toestand van opa werd echter pas onderwerp van onze foto's toen we bij hem moesten gaan 'babysitten'. Telkens als Dan of ik bij hem oppasten, maakten we foto's, als een manier om de tijd door te komen. Opa heeft nooit bezwaar gehad tegen de camera, en toen hij al lang vergeten was wie wij waren wist hij nog wel dat de man met de camera een vriend was, en bleef hij in de buurt van wie dat ding in z'n handen had, wie het ook was.

Voor oma woont de geest van opa nog altijd in het huis waarin zij samen woonden. 'Het is raar', zegt Nan, ' , maar als ik een geluid hoor dan denk ik: 'Daar komt Frank thuis'; en dan moet ik het gewoon weer uit m'n hoofd zetten, omdat ik weet dat het niet waar is'.

Oma is een kwieke, gezonde vrouw van negenenzeventig, een schat van een mens. De ervaring van opa's oud worden en sterven is niet ongemerkt aan haar voorbijgegaan. 'Ik weet wel dat het op een gegeven moment gewoon in je kruipt als je ouder wordt', zegt ze, 'Ik weet wel dat opa het niet met opzet deed. Maar ik hoop en bid dat ik niet zo zal worden. En dat de Heer me weg zal nemen voor ik iemand anders tot last word. Maar we moeten 't gewoon afwachten, d'r is niets aan te doen'.

In de maanden die op opa's dood volgden, hielden we Hillary extra in de gaten, omdat we ons afvroegen of deze ervaring haar op een of andere manier zou hebben geschaad. Haar reactie is niet anders dan een van verdraagzaamheid en aanvaarding. Iedereen, die in zijn jeugd zulke zaken als geheimzinnig en taboe kreeg voorgesteld, zal daar ronduit jaloers op zijn.

Wat Hillary zich herinnert en waar ze over praat, dat zijn de figuren die opa voor ons had opgevoerd: de Rillebillen, Reupelaars, Snorken en Motogen.

‘Hoe komt het dat je die verzonnen figuren nog zo goed kent’, vroeg ik haar eens.

‘Die zijn niet verzonnen’, zei ze vol overtuiging terug, ‘die zijn echt en niet zomaar bedacht’.

‘Ze zijn in ons huis komen wonen’, vertrouwde ze me toe op samenzweerderstoon, ‘ze hebben touwtjes vastgebonden en zijn zo een mobiel geworden in mijn kamer. Ze zien er nou uit als vissen. Ze doen me aan opa denken’.

4 maart 1975

Reacties van lezers

Reactie van Riekske Jansen

Er was tijdens de redactievergadering één exemplaar van ‘Gramp’ beschikbaar. Het boek werd – terwijl we soep en broodjes aten – doorgegeven, om allemaal een eerste indruk te krijgen.

Toen ik enkele foto’s gezien had, heb ik het boek doorgegeven. Ik vond de beelden te aangrijpend, ze riepen ook te veel herinneringen op aan het sterven van dierbare mensen om, in een groep mensen, verder te durven kijken. Toen ik later een exemplaar van ‘Gramp’ (Amerikaans voor opaatje) enkele dagen thuis kon bekijken, werd ik er weer erg door gegrepen, maar het boek werd me ook erg dierbaar, of liever ‘Gramp’ werd me dierbaar. Hij werd een man die leven, ziekte en dood op eigen wijze vorm gaf en mij daarvan getuige liet zijn. Een confrontatie met zo’n mens is de moeite waard en daarom zou ik het boek graag aan anderen aanbevelen.

Vanuit de ervaring van emoties die de beelden bij mij oproepen, zou ik er bij willen zeggen: ‘bewaar het boek tot een moment waarop voldoende rust en tijd is om de emoties te verwerken “en” kijk en lees het boek eerst alleen of met mensen die erg vertrouwd zijn’.

Later vertelde ik iemand over dit boek. ... en over de discussies rond de vraag of je zo’n boek wel uit moet geven. De reactie? ‘Natuurlijk, als jij er van leerde zullen anderen dat ook doen’. Toch kwam er daarna een opmerking die mij weer aan het denken zette: ‘mijn vader wordt zo vergeetachtig, de dokter noemt het beginnende dementie en je wilt dan zo graag weten hoe het verder zal verlopen’.

Ik denk dat het boek een gevaarlijk boek wordt als het gebruikt wordt als een ‘handboek’ waaruit je het verloop van een dementeringsproces kan afleiden. ‘Gramp’ blijft dan geen ‘Gramp’, maar wordt *de* demente opa, de demente mens.

Misschien was het in mijn voordeel dat ik het Engels onvoldoende beheers, om ‘Gramp’ spontaan te vertalen in ‘opa’. Pas toen ik het concept van de vertaling las, maakte ik de stappen: Gramp-Grand’pa-Opa. Tot dan was Gramp voor mij de eigennaam van een ouder wordende mens en als titel voor dit boek misschien wel sprekender.

Mijn eerste vrees is dat Opa-Gramp via het boek gaat dienen als een

'handleiding'. Mijn tweede vrees is, dat zijn familie model gaat staan. Niet dat ik de zorg van deze familie niet waardeer, ik denk alleen dat weinig families de mogelijkheid hebben om met zoveel mensen beschikbaar te zijn, om de zorg om één dierbaar mens te delen, in een maatschappij waarin deze verzorging slechts voor een kleine groep is weggelegd, mag hun voorbeeld niet dienen om anderen schuldig te verklaren. Hoogstens de vraagtekens te vergroten, die we zetten bij de zorg om mensen, die in deze maatschappij is opgebouwd.

Voor individuele mensen is m.i. wel uit dit boek te leren dat het, in welke omstandigheden dan ook, zinvol blijft een mens als mens te erkennen en mensen liefde te geven ...

Goed naar de foto's kijken, kan ons bewijzen dat dat werkt! Naar twee kanten!

Reactie van Bère Miesen

Ik stel me voor dat het tegenstrijdig klinkt: adembenemende foto's, schrik en een naar gevoel in mijn maag. Daarna een haast ongelofelijke brok warmte dat ik in eerste instantie niet kan verklaren. Ik blader opnieuw door het fotoboek. Mijn zoon van zes kijkt mee over mijn schouder. Hij staat op de stoel. 'Wie is dat, paps?', vraagt hij. 'Oh, zomaar iemand', zeg ik, 'een opa vlak voordat hij doodgaat. Kijk maar'. En ik probeer bij de foto's onder woorden te brengen wat ik zie. 'Kijk, hier hebben oma en opa's kinderen verdriet want opa is net gestorven'. Het blijft even stil boven mij. Dan verwoordt mijn zoon datgene waarvoor ik eerder geen verklaring vond. 'Opa's gaan nooit in hun eentje dood, hè!', zegt hij.

Nadien heb ik het boek herhaaldelijk gefascineerd doorgebladerd, gelezen en herlezen. Er is nimmer meer een spoor van verbijstering, afschuw of angst geweest. Merkwaardig genoeg werd ik er steeds warmer van en raakte ik vaak ontroerd. Later dacht ik: als zo'n aftakelingsproces op mijn levensweg ligt, dan zal ik daarin makkelijk berusten als de mensen van wie ik hou om mij heen zullen blijven, al zou ik niet meer kunnen herkennen wie zij zijn. Achteraf geloof ik dat mij dit inderdaad het meest geruststelt in het fotoboek: de voortdurende, liefdevolle aanwezigheid om opa heen; de warmte en het respect ondanks de atmosfeer van zwaar op de proef te worden gesteld. Onwillekeurig denk ik dan ook aan het verpleeghuis waar ik werk. Daar zijn mensen met dezelfde problemen als opa opgenomen. Onbereikbaar lijkt het in zo'n situatie voor een oude mens om in de waardigheid van wie je geweest bent, ondanks alle problemen die je nu geeft, te sterven temidden van geliefden. Maar net zo onbereikbaar lijkt voor de naaste familie in zo'n situatie de zorg, de liefde op eenzelfde manier vorm te geven als voorheen toen hij of zij nog thuis was.

Ik geloof dat er globaal maar twee manieren zijn om te reageren op het fotoboek. Mensen die de verpleeghuizen *niet* van binnenuit kennen, kunnen erg verontwaardigd raken door een dergelijke schandalige openbaarheid van dit aftakelingsproces. Afschuw, angst en verontwaardiging. Wie het verpleeghuis *wel* van binnenuit hebben leren kennen, kunnen het gevoel hebben dat het verpleeghuis eigenlijk op deze manier zou moeten kunnen functioneren en zijn taak verrichten: nabijheid verlenen aan degenen die dit aftakelingsproces moet overkomen en aan hen die het bij de ander moeten meemaken, onvoorwaardelijk en hoe afschuwelijk zo'n proces ook kan verlopen.

Mijn vrouw heeft me wel eens gezegd toen ik teleurgesteld en met een gevoel van machteloosheid tegenover de situatie weer eens na een lange werkdag in het verpleeghuis moe was thuisgekomen: 'Hoe warm zou het eigenlijk in zo'n huis moeten zijn terwijl het er in feite steenkoud is'.

Wanneer allen die in het verpleeghuis werken iets van de warme sfeer van liefde en toewijding rond opa zullen proeven uit dit fotoboek, komt het verpleeghuis zeker een stap dichterbij zijn moeilijke taak om dit levenseinde dat zeker tot ieders toekomst kan behoren, alle waardigheid te laten behouden.

Reactie van Joost Naafs

In dit cahier worden we intens geconfronteerd met de levensloop, maar vooral het levenseinde van een man. Iemand die de diep-ingrijpende ontwikkeling doormaakt van vrij en onafhankelijk van anderen zijn, genietend van het leven, naar een situatie van meer en meer afhankelijk worden van zijn omgeving.

Zware beproevingen op oudere leeftijd blijven Frank Tugend, en velen met hem, niet bespaard. Zijn situatie is in dat opzicht niet uniek. Opmerkelijk is echter de reactie van mensen uit zijn omgeving. De oude man heeft geluk: hij kan en mag blijven wonen en leven in zijn eigen hem vertrouwde omgeving, omdat hij zich omringd weet door een paar mensen die willen leren hem te begrijpen. Voor wie de prettige herinneringen aan hun opa steeds blijven doorklinken. Ze leren omgaan met onberekenbaar gedrag en bieden alle hulp. Maar misschien het allerbelangrijkste: ze weten een grens te herkennen waar hulp aan een geliefd iemand wel eens dwang zou kunnen zijn geworden. Zij laten hun opa de vrijheid zelf te bepalen waar de grens van leven en dood moet liggen. Hun opa mag thuis op waardige wijze sterven.

Vele lezers, onder wie werkenden in de gezondheidszorg, zullen de situaties herkennen: het zwerfgedrag van mensen die in de war zijn geraakt, de toenemende afhankelijkheid, het steeds minder bezoek krijgen van kennissen en vrienden, etc. Maar wellicht veel belangrijker is dat we de wens van de hoofdpersoon leren verstaan: thuis je gang kunnen gaan, ook of eigenlijk vooral tijdens een fase van het leven waarin hulp van echte vrienden zo onmisbaar is.

Reactie van Aadje Boelmans

Mijn eerste, zeer vluchtige reactie, was helemaal gericht op 'Gramp': wat gaat er (nog) in hem om, hoe aanvaardt hij dit aftakelingsproces, wat voelt hij nog en wat gaat aan hem voorbij. Pas bij opnieuw kijken en lezen kwam die andere vraag op: wat gaat er om in die anderen die dit voor hem doen. Wat motiveert ze, kun je dit nog opbrengen als je weet of denkt te weten dat niets meer van enige betekenis is voor die ander.

Er is de natuurlijke behoefte in een mens om geestelijk contact (ik weet geen beter woord, maar ik bedoel dat mensen geneigd zijn iets van de ander te willen leren kennen) te hebben met 'de ander'. In ieder geval zal de zorg moeilijker worden wanneer het besef doordringt dat dat grensgebied tussen als mens nog wel of niet meer kunnen reageren is overschreden. Het belangrijkste van dit boek lijkt me te laten zien dat het toch mogelijk is, ondanks deze van rationaliteit doortrokken maatschappij.

Ik ben met dit probleem – dus hoe je afstand moet kunnen nemen van denken/nadenken – niet klaargekomen. We zouden in de levensloop veel meer het uiten van emoties moeten waarderen.

Reactie van Tina Post

Als men het fotoboek heeft gezien, wat is dan de vraagstelling?

- a. Moet men zich persoonlijk afvragen of zoiets ooit voor zichzelf uitvoerbaar zou zijn?
- b. Moet men in discussie brengen of de oude mens meer recht heeft op deze persoonlijke (eigen) zorg, dan nu algemeen wordt gegund?
- c. Loopt de sociale zorg op dit punt zijn doel (maatschappelijke zekerheid en optimaal functioneren) voorbij?
- d. Moet men zich realiseren dat 'zekerheid' in de ouderdom niet de norm is, maar toewijding, liefde? En dus fundamenteel anders moet worden bestudeerd én uitgewerkt dan andere maatschappelijke vraagstukken.

Reactie van Toon Meijs

Deze reactie ziet er heel anders uit dan ik gedacht had toen we er in de redactie over spraken. De bedoeling was immers via het weergeven van de eigen gevoelens materiaal voor een in- en uitleiding bij elkaar te krijgen. Ik vrees dat dat niet lukt wat mij betreft.

Een aantal overwegingen:

- ik denk dat we het boek onrecht doen door het (behalve vertalen) te veranderen. Het zou moeten blijven zoals het is, zonder toevoegingen, andere opmaak, ander formaat etc.;
- misschien is het beter het zonder meer op de markt te brengen dan als cahier uit te geven;
- het is denkbaar voor opleidingsdoeleinden een aangepaste versie te maken, dan wel een bijlage in onze vormgeving, waarin enige uitleg staat.

Dit wil niet zeggen dat ik er geen gevoelens bij heb. Maar wel anders dan ik me voorstelde. Het boek is tegelijkertijd een kunstwerkje en is door zijn eerbied bijna onaantastbaar. Ik was bedacht op een grotere schok, op het afstotende of vernederende of tenminste wrange karakter dat zo'n proces toch ook kan hebben. Daarvan heb ik, tot mijn verbazing, niets gevoeld. Het ontorende veranderde in het tegendeel. Hoe is het mogelijk dat mensen elkaar zo volledig in ere houden, 'ondanks' alles. En wat dat betreft is het boek met alles *en* met niets vergelijkbaar. Het 'uitleggen' van de verschillen tussen de Amerikaanse en Nederlandse situatie is niet zo adequaat. Het weer-geven van de eigen gevoelens ook niet. Die moet iedereen die het boek ziet zelf maar hebben.

Ik zie, versimpeld, twee groepen. Zij die aangesproken worden door het boek, en zij die het bijna gelijk stellen met pornografie of voyeurisme. De laatste groep zit dan waarschijnlijk sterk vast aan vooroordelen of taboes, die je slechts versterkt door te gaan uitleggen wat je bedoelt.

Reactie van Joep Munnichs

Een beeldreportage

Eerste indrukken

De eerste indruk is er een van schaamteloosheid. Moet het zo gaan? Is dit niet een te grote versobering van de omgeving bij de oude zieke man? Iedereen is toch gehecht aan dingen van hemzelf. En zoals het hier gaat doet toch niet iedere bejaarde? Zo wordt toch niet iedereen oud? Naast ontroering is er aandoening; meeleven, bezig zijn met en niet alléén gelaten worden. Ergens wordt deze man in zijn wezen gelaten. Zijn leefwijze wordt gerespecteerd. Er wordt niets verborgen, niet de meest persoonlijke dingen. Ook het kind mag erbij zijn, met hem omgaan, alleen met hem zijn. Waarom ook niet? Het is toch ook haar opa.

Na lezing

Indringend ja, maar vooral ook mede door de tekst. De foto's alleen geven maar een deel van wat er gebeurd is. Er waren normale reacties in zijn naaste omgeving. Ook daar vond men vervelend wat de oude man deed. Hij werd onberekenbaar, en uiteindelijk zo hulpbehoevend, dat hij afstotend werd voor vrienden en kennissen. Gelukkig niet voor zijn directe omgeving, die aan hun herinneringen, waarin de man springlevend was, zoveel steun konden ontlenu, dat ze om de oude man bleven geven.

Duidelijk zijn de stappen te volgen die het proces is gegaan. Niet altijd zal het in deze volgorde zijn. En evenmin komt zo iedere hoogbejaarde aan zijn einde. Voor een kleine categorie – maar alle gevallen samen maken toch weer veel probleemgevallen – lijkt het onvermijdelijk. Daarom is het goed te zien, hoe deze mensen veranderen, hoe ze zich gaan gedragen en hoe ze waarnemen. Ze doen het niet om ons te pesten of te treiteren. Vooral in het begin ervaren zij zichzelf als vreemd, en worden bang. Het hem bekende, mensen en dingen, vervreemden van hem; hij komt als het ware alleen te staan. Gaat in sociaal opzicht – in de omgang – ook op een ander niveau functioneren. Voor een kind nog invoelbaar, voor volwassenen niet meer.

Het leven verschrompelt tot de wezenlijke dingen. Tot wel of niet verder willen leven. Tot wel of niet willen eten. De mens, ook deze in onze ogen onttakelde mens beslist daarover uiteindelijk zelf. Dat

hij die beslissing daadwerkelijk neemt, geeft aan dat wij nog nauwelijks toe zijn aan een verantwoord vermoeden van wat er in deze oude mensen omgaat, wat en hoe zij het beleven. De onzinnige handelingen zullen zinvol moeten zijn. Voorlopig onttrekken zij zich nog aan ons begrip.

Daarnaast blijft vooral staan, dat juist de familie Tugend, ondanks dit niet weten, toch is blijven opkomen voor hun man, pa en grootvader. De wijze waarop dwingt niet alleen respect af, maar maakt ook duidelijk dat deze gemeenschappelijke zorg niet in je kouwe kleren gaat zitten, maar je aan je lijf komt, dat doet je wat, je verandert in het zicht van een veel vitaler levensgebeuren dan de ervaringen, die we meestal opdoen, namelijk in het zicht van sterven en dood.

'Gramp', een samensmelting van 'Grand' en 'Papa', laat niet alleen het beeld zien van seniliteit maar hij wist ook dat het hem was gelaten te weten wanneer hij sterven moest. Dat volbracht hij en de omgeving stelde hem daartoe mede in staat.

Reactie van Kees van Eekelen

De vertaling is af als ik dit opschrijf. Ik ben er dus langere tijd mee bezig geweest, en ik weet niet meer precies wat mijn allereerste indrukken waren en wat later is gekomen. In ieder geval is dit niet een verhaal dat je leest, maar een dat je meemaakt. Het werkt dan ook soms meer op je maag dan op je hersens in. En ik vond onmiddellijk: dit moeten meer mensen zien, meemaken. Dit geeft meer inzicht en meer meevoelen dan duizenden pagina's droge wetenschappelijkheid. Als je voor jezelf nagaat waardoor het boek zo indrukwekkend is, dan is dat juist door die verschrikkelijke Amerikaanse openhartigheid. Niets is verpakt of verzacht, en de foto's geven iets prijs wat ik liever niet aan ieder ander zou laten zien. Nu is Opa zelf ook een Amerikaan. Bovendien geeft het boek mensen een bijzondere en belangrijke ervaring. Toch zou ik het zelf nog niet weten.

In het boek is Opa de hoofdpersoon. Hij is begrijpelijk gemaakt, ik kan me in hem inleven. Dat maakt je benieuwd naar wat de anderen: Nan, Nink, Dan en Mark gevoeld hebben. Hoe de momenten van afschuw, wanhoop, oververmoeidheid, het wegblijven van vrienden, op hen uitgewerkt hebben. De verering voor Opa, die ze van jongsaf aan hadden, was voor hen sterk genoeg om erdoor heen te komen. Hoeveel opa's zouden daarop kunnen bogen?

Voor veel opa's loopt het laatste stuk van de weg naar het einde door ziekenhuis of verpleeghuis. Het aantal opa's en oma's dat zo dement wordt als Opa in dit verhaal moeten we niet overdrijven: het is minder dan één op tien. Maar het lot van demente ouderen in ziekenhuis of verpleeghuis is extra schrijnend vergeleken met dat van Opa. Het betekent breuk, angst en verdriet op het einde, hoe goed de zorg ook is. Dat zou iedereen zijn vader of moeder willen besparen en dit boek geeft je het idee om het te proberen.

Opa is gestorven in een dynamisch huis, met kleinzoons die het lef hadden om dit gebeuren naar buiten te brengen. Maar ik denk dat er ook vandaag de dag nog best veel zoons en dochters zijn, die zich als taak gesteld hebben hun zieke vader of moeder 'aan het eind' te brengen. Die daar ontzettend veel voor doen, én laten, bijvoorbeeld trouwen. Dat gebeurt dan in stilte, als het ware roemloos. Ook zulke mensen verdienen onze bewondering. Want we moeten zelf nog maar eens zien wat we ervan terecht brengen als het geval zich voordoet.

Voor een op de praktijk afgestemde ontwikkeling en uitbreiding van de Cahiers Ouderdom en Levensloop acht de redactie het noodzakelijk inzicht te krijgen in de bruikbaarheid van de cahiers.

De redactie stelt het daarom op prijs wanneer u dit evaluatieformulier ingevuld retourneert aan de redactiesecretaris.

- 1 Over welk cahier gaat deze evaluatie? Cahiernummer _____.
- 2 In welke functie (bijv. docent ziekenverzorging, wijkverplegende, bejaardenverzorgende, etc.) of anderszins gebruikt u *dit cahier*?
- 3 In welke situatie of met welk doel gebruikt u *dit cahier*?
- 4 Voor welke (leer)groep gebruikt u *dit cahier*?
- 5 Bent u tevreden als u *dit cahier* beoordeelt naar:

	tevreden	middelm.	ontevr.
a volledigheid	_____	_____	_____
b bruikbaarheid als leerstof	_____	_____	_____
c toegankelijkheid voor de 'docent'	_____	_____	_____
d toegankelijkheid voor de 'leerling'	_____	_____	_____
e duidelijkheid van de stof	_____	_____	_____
f helderheid van presentatie	_____	_____	_____
g flexibiliteit in gebruik	_____	_____	_____
h overzichtelijkheid (aankruisen wat van toepassing is)	_____	_____	_____
- i Vint u *dit cahier* te theoretisch? ja/nee
- j Worden er voldoende praktische voorbeelden gegeven? ja/nee
(doorhalen wat niet van toepassing is)

- 6 Aan welke onderwerpen dient naar uw mening aandacht te worden besteed in het kader van *dit cahier*?
- 7 Andere opmerkingen en suggesties over *dit cahier*.
- 8 Aan welke onderwerpen moeten naar uw mening volgende cahiers worden gewijd?
- 9 Personalia: man/vrouw, leeftijd _____.

Opmerkingen

Vervolg 'in deze reeks'

Cahier 9
Han Diesfeldt
Te oud om te leren?

Cahier 10
Mark en Dan Jury
Een man wordt oud en sterft

Graag in een *gefrankeerde* envelop aan:

Cahiers Ouderdom en Levensloop
Bère Miesen
Nieuwkoopseweg 26
2641 PB Pijnacker